

А Б А Й

Төрт перделі, жеті суретті трагедия

Қатысушылар

А б а й — атакты ақын, 50 жаста.
Әйгерім — оның әйелі, 36 жаста.
М ағауи я (Магаш) — баласы, 24 жаста.
Ә б дірах м а н (Әбіш) — баласы, 26 жаста.
М ағы ш — Әбдірахманның қалындығы.
К ар лығ а ш — Абай ауылындағы жас келіншек.
А и д а р — ақын. Абайдың шәкірті, 25 жаста.
А ж а р — Айдардың қалындығы.
К ө к п ай — ақын, Абайдың шәкірті, 34 жаста.
Д о л г о в (Шодыр) — айдаудағы революционер, 30 жаста.
О раз б ай — ру басы, 60 жаста.
Қ а н і к е й — оның әйелі.
Ж и р е н ш е — би, 56 жаста.
Н а р ы м б е т — Оразбайдың туысканы, Магыштың ағасы.
К е р і м — ақын. Абайдың жақын ағайыны.
Т ә к е ж а н — Абайдың бірге туған ағасы.
Ә з і м х а н О спа н о в — оқыған қазақ, жандарал тілмәшү.
Б ай м ағ а м б е т — ертекші, Абайдың досы.
З е й н е п — соқыр ақын, әйел, 45 жаста.
Д ә у л е т — кедей, 65 жаста.
О р м а н — жас жігіт.
М е с — Оразбайдың жігіті.
С ы р т т а н — ақсақал, ара би.
Ж ігіттер, қыздар, тойдағы қонақтар,
болыстар, поліцейлер.

БІРІНШІ ПЕРДЕ

Bірінші сурет

Залдың шамы сөнісімен шымылдықтың арт жағынан үлкен бір шу білінеді. Шапқан ат, қағысқан сойыл даусы естіледі.

— Аттан! Аттан
 — Ұста!
 — Байла!..
 — Сал!..
 — Өлтір! — деген айқай шығады. Сол дабырдың арасынан “Абай ара! Абай!..” деген жалғыз оқшау үн, қатты айқай естіледі.

Шымылдық ашылады.

Сахна. Жартас, селдір тогай иығынан мөлдір көлдің бір түбегі көрінеді.

Шымылдық ашылғанда дабыр басылмайды. Сол жакта киімі жыртылған Айдар мен кара жамылған Ажардың қолдарын байлап жатады. Бұларды қамаған топтың ортасында: Оразбай, Қанікей, Нарымбет, Оразбайдың атарманы — Мес. Камаушылардың қолдарында қамшы, шоқпар, кейбірі кесек-кесек тас ұстаган, тегіс оқталып тұр.

Kөрініс

Н а р ы м б е т (*Айдарға*). Қанғырған саяқ, төгермін қанынды!

О р а з б а й. Менің ауылымнан, Ерденнің қолынан қатын тартып алатын сен құлмысың?

Қ а н і к е й. Ажар, жүзікара, жерге кір бүйткенше!

А ж а р. Қанікей, өлтірсең де тілің тарт!

Қ а н і к е й. Қаралы қатын, нокталы жесір!

Н а р ы м б е т. Менің жесірім, көзімнің тірісінде не корлық, не сүмдық?!

Қ а н і к е й. Мес, жоғалт мынаның көзін!..

Мес жетіп барады.

А ж а р. Тарт қолынды!

О р а з б а й. Шығарма үнінді, ардан кешкен, атадан азған!

А й д а р. Ақсақал! Оразбай! Зорлықшыл зорлықтан қаза табатын. Тоқтатамысың мына зорлықты? Қой деуге табыла-мысын, жоқ па?

О р а з б а й. Ә, ақылшы боп кеп пе едің?.. Ақылыңмен жерге қағайын... Жой көзін!

Нарымбет, Местермен бірге өзі де тап береді.

А й д а р. Абай! Қайдасың? ...Абай!

О р а з б а й. Ә, сенгені – құдай емес, Абай ғой? Я, әруақ, әруақ!

Қ а н і к е й. Аскан екенсің, түге. Аяма!

Арпалысып Әйгерім, Мағауия, Көкпай, Керім жүгіре шығады.

Көрініс

М ағ а у и я. Ореке! Араша!..

К е р і м. Араша!.. Тоқта!..

Ә й г е р і м. Керім, тоқта, құтқар Айдарды! Үмтүл! (Көкпайға.) Көкпай, жүгір, шақыр Абайды. Жетсін жылдам!

К е к п а й. Мен кеттім... Аянбандар, бермендер Айдар-ды...

Жүгіріп кетеді.

К е р і м. Араша. Тоқта! Әпкел бері.

Местін қолынан салыны жұлып алады.

О р а з б а й. Не дейді мынасы? Ара түсетін кім? Кім алады қолымнан?

К е р і м. Не болды өзі?

М ағауи я. Айтып өлтірші!

О р а з б а й. Нені айтушы ем, көрмеймісің? Жылына жетпеген қаралы қатын... Нарымбеттің інісінің қатыны... Әменгері мінекей, көзі тірі... Құдай қосқан иесі. Соны Айдар альп қашады... Қаңғырган атасыз, тексіз саяқ әпкетеді. Өлмей неге берем!.. Өлтірмей неге жіберем? (*Қозданады*.)

К е р і м. Ореке, Нарымбет, ендеше, жол бар, жора бар емес пе еді? Колда көз жоқ. Қол қимылы жолдан тайдырмаушы ма еді? Жолсыз жазага сокпаушы ма еді?

О р а з б а й. Догар, керегі жоқ сөзіннің... Мұның бәрі данышпан... Жеткізгенің мынау ғой. Токтай түр, түп тамырыңда жетермін!

М ағауи я. Сал жолыңа... Қол тигізбе, бермеймін. Ара түсем Айдар үшін.

О р а з б а й. Тұсірмеймін араға... Тарт аяғынды...

Ә й г е р і м. Араша да бермеймісің?..

О р а з б а й. Бермеймін.

Тәкежан, Жиренше кіреді.

Көрініс

Ә й г е р і м. Ендеше, әне ұлығың, болысың!.. Соған да осынынды айт.

О р а з б а й. Ә, сен келдің бе, жақсы келдің... Көрдің бе?

Т ә к е ж а н. Естідім, біліп келдім.

О р а з б а й. Ұлығымсың... болысымсың. Құнанбайдың баласысың... Бауырың. Абай өсіргені мінекей, мына жау... Уа, береке беремісің үй ішіме, жоқ па?! Жауабымды сен айт, кесіп айт... .

Н а р ы м б е т. Өлтіремін!..

М ағауи я. Өлтіртпеймін!..

Ә й г е р і м (*Ажарды қоршап*). Тарт қолдарынды, өлтіріп көр көнекей!..

Жұрт іркіліп қалады.

Ж и р е н ш е. Немене, екі туып бір қалғаның ба еді?

М ағауи я. Тұғанына қасқыр да қайырылады.

А й д а р. Айналайын Мағаш-ай, есімнен кетпес сөз айттың-ау!

Ж и р е н ш е (*Maғayia мен Aйдарға*). Айтарсындар әлі, осы елдің игі жақсысын қияннатаپ, “қайран сөзім қор болды, Тобықтының езіне” деп, жас-көріге жар шашып жүрген сен сүм емеспісің?

М ағауи я. Оны айтқан бұл емес.

О р а з б а й. Енді кім?

М ағауи я. Айтқанның басын алсаң, табылады – айтқан Абай, менің әкем.

А й д а р. Жазған Абай, айтқан мен, айтқызған сендерсің.

Ж и р е н ш е. Кім дейсің? Өзің кім? Халық ортасында кімнің абыро이ын төгесің, сен сүм?

М е с. Оны бұл қанқұйлы талай топта сарнап жүр.

А ж а р. Қанқұйлы өзің, садаға кеткір!

А й д а р. Ажар, жаңым!..

А ж а р. Неге бермейсің сыбағалы жауабын?

М е с. Айтып көрсін, тексіз құл!

А й д а р (*Aжарға*). Қиналма! Қапқан иттен өш аламын деп мен де қапсам, аузымда не қасиет қалар енді?

Ж и р е н ш е. Естімісің, түге, көрдің бе? Бұл сүм мынау ісімен бір өртесе, тіл-жағымен тағы өртеп жүр. Жер өртеп жүр. Ит дегені кім? Қөздерің бар ма, көремісің, жоқ па?

О р а з б а й. Не дейді? (*Maғашка қадалып*.) Осыны өкеліп тұрған дүшпаным өлде сен бе едің? (*Әйгерімге*.) Сендер ме ең?.. Айт жөнінді!

К е р і м. Жолға сал... Бер жүгініске!..

М ағауи я. Жөнімден алмай, тобынмен алмақ па едің? Бермеймін.

Ж и р е н ш е. Не деп тұрсың? Ей, балам, телі мен тентек сені тапса, сені де құдай табар, ұлықтан кәр кетсе, халықтан ар кетеді. Қорлық пен сүмдық ат мініп, түйе жетелеп келмес, келгені мынау ғой...

М ағауи я. Тәкежан аға, тоқтат, басу айт мынау жүртқа!

Т ә к е ж а н. Тоқта, орағытпа алдыымды. Басу айтпаймын, ашу айтам. Жолдан шыққан содырға, елден шыққан дем берер деп, елден шығар жайым жоқ. Бердім, Оразбай, жау аяған жаралы қалады. Аяма, жол-жора сол...

О разбай

Нарымбет } Жой, жоғалт көздерін! (*Тап беріседі.*)

Мес

Мағауиля (*Айдарды өз денесімен қоршай қап*). Тоқта,
бермеймін!

Нарымбет. Өлтіремін!

Мағауиля. Өлтіртпеймін!..

Оразбай. Тұрбылай!.. Әкет мыналарды.

Оразбай жігіттері Әйгерімді, Мағауияны, Керімді ығыстырып шетке
қағып әкетеді.

Сал арқанды мойындарына, әпкел анау аттарды!

Айдар мен Ажардың мойнына аркан салынады. Мес атқа мініп жетіп
келеді.

Мес. Әпкел, байла аттың құйрығына. (*Байлайды.*)

Айдар. Әйгерім апа, арызымын айт Абай ағама, бақұл
болсын!

Оразбай. Тарт! Әруақ, әруақ, қайдасың? Әруақ!

Мағауиля

Керім } Абай, Абай аға! Абай!

Әйгерім

“Әруақ” деген дауыстармен қатар жарыса, Мағауия үмтүліп Местің
атының басын ұстай береді. Сол кезде сахнаға тасырлатып шауып Абай
шыға келеді. Қасында Кекпай.

Абай (*ат үстінде*). Тоқтат, араша, доғар жазаны! (*Жұрт
үнсіз іркіліп қалады.*) Кес, бұлай!

Кекпай барып, арқанды кесіп жібереді.

Мес. Тарт, тиме арқанға!

Кекпай. Жоғал! Арқаның қолқаңа кетсін, мә! (*Бос
арқанды лактырады.*)

Айдар. Абай аға, келдің – болды, арманым жоқ!

Оразбай (Абайға). Неге келдің сен мұнда?

Абай (Оразбайға жауап бермей, ұлкендерге жағалай қарап, Тәкежсанға қадалып). Э, сен де мұнда ма едің? Бүйтетін кім? Кімге құрық беріп тұрсың? (Тәкежсан үндемейді. Абай аттан түсे береді. Тәкежсанға төнін кеп.) Сен екеуміз бір Құнанбайдың баласымыз. Қастың қасы, найза басы сен ет-пек кой. Жеткен жерің осы ма? Қара суыр секілді, інінді бері қазады десе, кері қазайын деп пе едің?

Оразбай. Ей, Абай, ақ-қараны судай сапырасың. Бірақ кірісер жеріңе кіріспейсің, бұл араға килікпе!

Абай. Килігем. Ара түсем.

Оразбай. Кімің еді бұл сенің?

Абай. Айдар – балам мен бауырымнан артық асылым менің.

Текежан. Не дейсің, не дедің, Абай?

Абай. Я, солай деймін.

Текежан. Елді бұзған бұзакы ма еді, ендігі барып тапқаның?

Абай. Ел кім, ел сен бе едің?

Жиенш. Ел біз емес, құл-құтандың ба еді?

Абай. Ел сен болсан, ел ұлына жаның ашыр еді ғой?

Жиенш. Сейтіп, біз бір төбе, мынадай жалғыз-жәутік бір төбе десенші!

Абай. Алмастың түймедейі түйедей тастан өбзәл. Ездің мының қайтемін? Өзімнен тумай, елден тузын, бірақ өнері бар ер тузын. Естерің болса, Айдардың сол екенін үғар едің-ая!

Оразбай. Е-е, сейтіп, балаңнан артық болса, иесі сен екенсің ғой.

Абай. Иесіз деп талап өлтірмекшімің, ендеше, талат-пас үшін иемін.

Жиенш. Ей, Абай, Тобықтының Қабекеңнен ардағы, атасы бар ма еді? Соның салған жолын қайда тастай-сың? Еңлік пен Кебекті неге ұмытасың?

Абай. Атаң істегеннің бәрін істесен, атаң сенің бусаңып тұрган қан жеген. Қабекең десен, Кебек тұсында қалың қарындас халқынан қарғыс алым “қабан” деп атанған. Табын-ғаның сол ма еді?

Оразбай. Ой, сүмдық, өруақ! Айналайын ата-баба!..

Ж и р е н ш е. Астапыралда, кеше гөр бізді. Отты қол жақпайды, тіл жағады. Тобың болып тіл безеп, жұртқа шашқан өнеген осы ғой? Я, бабам Кенгіrbай, кеше гөр бізді!

О р а з б а й. Ей, әруақ, ей, әруақ, көр мынаны, не дейді?

Ж и р е н ш е. Ей, халайық! Тобықтыда Қабекеннен артып кім туып еді? Қасиетті бабам емей, кім еді?

А б а й. Қасиетті бабам дейсін ғой, ей, Жиренше, топырағын тауап қыласың ғой. Ендеше, сол Кенгіrbай сонау катал жазасын жұдырықпен шешпеп пе еді? (*Жиренше үндемейді.*) Айт деймін!

К ө к п а й. Жұтініспен, жолмен. Сал жұтініске.

Д а у ы с т а р. Бер, жолға бер, қолға берме, жолға сал, биге бер!

А б а й. Ал, сал төреге, жұтініске бер, ара биің кім? Айт соны.

О р а з б а й. Жә, сонда айтысатын кім? Мынау жалғыз саяқ сандырақпен айтысам ба?

А б а й. Айтысатынын табылады.

О р а з б а й. Жауапкерім сенбісің?

А б а й. Жауапкерің – мен.

О р а з б а й. Сөзің бұлай болса, арыла сөйле: малбасынмен жауаптысың ғой?

А б а й. Басыммен де, малыммен де жауапкермін.

Н а р ы м б е т. Ендеше, қасың өзім десенші.

О р а з б а й. Жауапкер сен болсан – жетті.

А б а й. Даугерің кім?

О р а з б а й. Менікі – мына Жиренше, ара биім – анау Сырттан ақсақал. Сен даугерінді айт.

А б а й. Мен даугерімді кейін айтам. Жауабын ертең аласың.

Ж и р е н ш е. Жә, жұтінісің – жұтініс, оған шейін мына қанды мойын айыпкер қайда болады?

А б а й. Ол екеуі кепілде болады.

Т ө к е ж а н. Кепілі кім? Анау Ажардың амандығына сен кепілсің. Сенуші ме едіңдер мынаған?

О р а з б а й. Сенемін. Болсын, бердім.

А б а й. Айдарға мен кепілмін. Жаза күні менің қолымнан аласындар. Жә, шешіндер, босатындар.

Көкпай, Керім Айдарды босатады. Әйгерім Ажарды шешіп жатады.

О р а з б а й (*өз тобына*). Кім еді бұл? Кімі еді Айдар мұның?

Ж и р е н ш е. Ақыны, шөкірті. Қөрмеймісің, жанын салып түрғанын? Абай жазады, ол жаяды бұл жұртқа. Сөзімен бір өртеп, қолымен қоса өртеп отыр – жиган жасағы ғой.

О р а з б а й. Атасыз, тексіз қиқымды жиып, тапқан екен тенденсін!

Н а р ы м б е т. Осының бәрі қанаты мен құйрығы ғой.

Ж и р е н ш е. Жұртқа жайған сөздерін естіп түршігіп ем, түрлерін көріп шошыдым ғой; қанатын қырықпай, құйрығын күземей, көз ашылмас. Қам ойла, қам ойла!

Қ а н і к е й. Асты ғой бұл...

О р а з б а й (*Қанікейге*). Тәкежанның қолына барды ана қатын. Сөйлес, тайдыр ниетінен. Жүтініске бармай, қайтын райдан. Болмаса – өледі, ит жемі боп өледі. (*Нарымбетке*) Сен шап, шақыр, шақырт мұнда Әзімханды. (*Сыбырласып қалауды*.)

Тәкежан Ажарды өз қасына алады. Айдар Магауия мен өзге жастардың тобында.

М ағ а у и я. Өкінбе де қамықпа, Айдар.

А й д а р. Мені қойши. Қолмен істегенді мойынмен көтерет те. Канталаған көздерін қайтейін! Тақымына толатын қасын тапты да, зорға тыныштық тапты ғой. Абай ағамды аяймын. Мені айырам деп, кескілескен жау таппады ма? Қайран ел, талай жақсынды талап өлтірген азу тісі балғадай осы жыртқыштар ғой.

О р а з б а й (*өз тобынан оқиау шығып, Абайға қарсы кеп*). Босаттым деп жауланып тұрсың ғой. Жоқ, әлі босатқан жоқсын, көрермін!

А б а й. Ағаш оғыңың бәрін емес, мыңын ат, тәуекелмен шыдармын.

О р а з б а й. Атадан бір бездің, ағайыннан екі бездің, қасым сенсін.

Ж и р е н ш е. Тіленіп келген өзіңсің. Тілегенің қарныңа қастық басы осы деп біл!

О р а з б а й. Әруақ бары шын болса, қанат-құйрығынды отармын.

А б а й. Сен не дейсің? Сақал, шашың ағарғанша, жақсылыққа шақырған бір лебізінді естімей өттім-ау! Ей, қу-қу заман, әзелде тағдыр бүйріғы сол болса, қу сыбагам арпалыспен өтер болса, тым құрыса жыртқыш емес, адам ұлымен алыстырсан етті... Сендер ме? Жақсылықпен кімді сүйсіндірдің? Ендеше, жаманшылықпен де кімді таң қалдырамын дейсіндер? Бұксіп, бықсып өтерсің! Я, күттім, тостым, тәңір бүйріғын!

Жұрт үн ката алмай сілейіп қалады. Оразбайлар шыдамай тайып кетеді.

Ш Ы М Ы Л Д Ы К

Екінші сурет

Шаңқай тұс. Жайлаудағы ауыл. Сахнаның бір шеті. Абайдың үлкен үйінің іші. Екінші шетте ақ отау – конак үй. Онда Долгов, Кекпай, Баймағамбет, Айдар тұрады. Үйлер арасынан көлдің шеті және бір жақтағы ауылдар көрінеді. Шымылдық ашылғанда Әйгерім конак үйге келе жатады. Алдынан бір топ өйелді нөкер ертіп, Қанікей шыгады.

Көрініс

Қ а н і к е й. Әйгерім, мен қыдыра келгем жоқ.

Ә й г е р і м. Қыдыра келсен де құп аламын, Қанікей, конак бол!

Қ а н і к е й. Қонақ десен, маған берген сыйың сол болсын, әне Ажармен тілдесе келдім, көмек ет.

Ә й г е р і м. Әттең, Қанікей-ай, сұлусың да естісің-ау, бірақ осы мінезің-ай!

Қ а н і к е й. Мін таға бастадың ба?

Ә й г е р і м. Ажар тентек те болса, жынысың емес пе еді, аясан нетті?

Қ а н і к е й. Айтарсың. Ораза-намаз тоқтықта гой, шырағым. Одан да ана Ажар келеді, бердің бе тілегімді?

Әйгерім. Берейін, бірақ бар сөзінді бастан-аяқ естімін.

Қанікей. Қанеки, жалғыз-ақ менің сөзіме араласпа, тек отыр.

Әйгерім. Болсын.

Ажар келеді, қасында құзетшідей бақкан көрі кемпір.

Қанікей. Жә, Ажар, онаша сөзіміз бар, барындар!

Барлық қатын кетеді.

Kөрініс

Әйгерім. Ажар, отыр, қарағым... Сау-сөлеметпісің?
А жар. Шүкір.

Әйгерім. Сенімен мына Қанікей сойлесем дейді...

Қанікей. Ажар, мен өздігімнен келгем жоқ, кеше сен жер ғып кеткен елден кеп отырмын. Артында ел күніреніп отыр. Үйреніскең уясын аяр бар ма, жоқ па — жауабын айтсын дейді.

А жар. Ұям екені рас еді. Бірақ үяда не көрсе — үшқанда соны алады. Аяуды айтасыз. Мен аяныш көрдім бе сол үядан?

Қанікей. Кеден кеден болды, кедергі неден болды деп, өзінен емес пе еді?

А жар. Мен кісі баласына не қастық еттім?

Қанікей. Мені алып кел деп жіберді, қайтын дейдірайдан.

А жар. Қайтар жолды өздері кескен жоқ па?

Қанікей. Қайтып үйірін тапса, адасқанның айыбы бар ма еді?

А жар. “Жетім қозы — тас бауыр, тұңілер де отығар” деген сөзі бар еді Абай ағамның. Мен тұңілгем ол үядан.

Қанікей. Сөзің бұлай болса, ендеше, канына қарай-ып отыр қалың ел. Айдарға қостырмайды сені, бұған не дейсін?

А ж а р. Қайтейін, құдайдың бір салғанын көрем де...

Қ а н і к е й. Ендеше, біліп қой: қайтпасаң – басың қатерде...

А ж а р. Махаббатым үшін, Айдар үшін, мен неге болса де бекінгем.

Қ а н і к е й. “Мапахат” деген пәле шығыпты ғой. Ол немен, ендеше, тумай түгесілер. Өкініп өлерсің – өлгенде.

Долгов үйден шығып, екі қолын артына ұстап тыңдал тұрады.

Kөрініс

Д о л г о в (*адамның бас сүйегін алақанына салып, Қанікейге созып*). Қанікей, мынаны қарашы, мынау не?

Қ а н і к е й (*шошып қап*). Кураган неме, мынасы не, әрмән!

Ә й г е р і м. Адамның басы дейді ғой.

Қ а н і к е й. Сүм қадам, не дейді?

Аяндал Баймағамбет, Айдар келе жатады.

Д о л г о в. Бұл кімнің басы?

Айдар Ажарға қарай жақындаі береді.

Қ а н і к е й (*ашулы*). Тарт әрмән! (*Айдарға.*) Саған не бар, Айдар?

Кемпір келіп, Ажарды қара шапанмен коршап қалады.

К е м п і р. Жолама, Айдар...

Қ а н і к е й. Аулақ, Айдар!

Ә й г е р і м (*салмақпен*). Айдар!

Айдар еріксіз бұрылып кетеді.

Қанікей. Мен арылдым, Ажар, сөзін сол ғой?
А жар. Сөзім сол.

Қанікей белгі етеді, кемпір Ажарды алып кетеді.

Kөрініс

Баймағамбет, Долгов басты карап тұрады.

Әйгерім (Қанікейге). Еркегі ашу айтса, әйелі басу айтады деуші еді, сен тіпті ердің аузы бармайтын сөзді де айттың ғой, неткен жансың?

Қанікей. Уа, қой, жаным, жуас түье жүндеуге жақсы. Айтатыныңды айт.

Баймағамбет (сөздерін бұзып). Уа, Қанікей, Әйгерім, дәт депті-ау, дәтін болса айт депті. Ертеде бір Итальян деген ел бопты. Сол елде Мыңцетек пен Көпетек деген екі атаның баласы кескілескен жау болыпты. Құндердің күнінде сол екі елдің жарылмаған қауын, шайқалмаған уызы – екі сұлу жасы болты. Аттарын Рама, Жөлөйт дер екен. Бірақ ағайын араз. Қия бастырмайды. Біріне бірінің ғашықтығын білгенде бұрынғыдан да түлен түтіп, екеуіне бірдей қатер туыпты.

Қанікей. Жарайды, білдім, өтірігіне береке берсін! Жұмысынан қалдырмай!

Баймағамбет. Тоқта... Сол заманнан белгі қапты, мінекей – мынау. Шодырдың қолында тұрған бас тап соның айғағы дейді.

Әйгерім. Не дейді, жаным-ау?

Қанікей. А, қойшы, қарағым?!

Баймағамбет. Уай, Шодыр, жөнін айтшы мыналарға.

Долгов. Рас, әдейі осы бас сол заманнан қалған, жерге батпай, дүние жүзін қанғып кеткен бас дейді.

Қанікей. Өй, төбеңнен үрғыр!

Әйгерім. Бұл кімнің басы дейді сонда?

Б а й м ағ а м б е т. Жаңағы екі жасты айырганның ішінде елден ерекше қақап тұрған қас дүшпан бір женге бар екен, аты кім еді, Шодыр?

Д о л г о в. Аты ма? Аты. Ханака... дейді.

Б а й м ағ а м б е т. Уа, құдірет!

Ә й г е р і м. Ой, қақпас, десеңші!...

Б а й м ағ а м б е т. Со, тіпті қақбас емес, жап-жас кісі дейді. Осы өздерің құрбы. Не көрінді десеңші? Ал сол өзі де өлердей сұлу болған деседі. Сұлулығы ма? Тіпті дәл осы өзіміздің Қанікейдің сұлулығымен бара-бар болса керек деседі.

Қ а н і к е й (*атын тұрып*). Өй, төбеннен ұрсын шетіннен, ырымы құрығырдың ырымы қалай жаман еді?

Қатындарын ертіп жөнеле береді.

Б а й м ағ а м б е т. Тап өзінің басы... (*Күледі.*)

Анадайдан бұның әңгімесін естіп, Абай, Көкпай және Магауия шыгады.

А б а й. Бәке, сен Ромео – Джульєттаны айтқанда, рула-рын Мыңетек, Көпетек дейсің, оны өзіңнің үйсінің ғой деп жүрмісің? Монтекки, Капулетти демеп пе ек?

Б а й м ағ а м б е т. Әй, Абай-ай, сәнін ойлап жатам ба, сәті келіп қалған сон. (*Күлкі.*)

А б а й (*Әйгеріммен онаша*). Ажар көnlі берік пе екен, бәйбіше, не білдің?

Ә й г е р і м. Белін бекем буыпты, берік екен. Қанікей қанша қорқытса да қайысқан жоқ.

А б а й. Махаббат жалын болса, Қанікейлердің үгіт сөзі жел ғой. Жел жалынды өшірем деп үрлер-ақ, бірақ өшіре алмай, өсіре түсетінін қайдан білсін.

Ә й г е р і м. Жалғыз-ақ, Айдармен екеуі құр көзімен жыласады. Сорлылар бір ауыз сөз қатыса алмады.

А б а й. Біздің бәйбіше жастарды аяйды, тілдесе алмады деп аяйды. Бірақ шыны. (*Өлең оқиды.*)

Фашықтың тілі – тілсіз тіл,

Көзбен көр де – ішпен біл.

Сүйісер жастар қате етпес,
Мейлің илан, мейлің күл...
емес пе еді! Берік еken Ажар. Ендеше, бізге де берік бол
дегені ғой!

Осы кезде “Ақсақал... ақсақал Сырттан, Сырттан келеді!” деп жұрт
жапырлайды. Сырттан шығады.

Kөрініс

С ы р т т а н. Абай, ертең әлгі бір немелеріңің тергеуі
деседі. Ағайының өтіл салды... Алмасымды аламын, басқа
жерге барсам да.

А б а й. Ақсақал, Айдардың тілегі де сенсің, біз де сені
күп көрдік.

С ы р т т а н. Ендеше, ара ағайын, ара бимін, мойнымда
карыз қалмасын, арыла келген үш сөзім бар.

А б а й. Айтыңыз, ақсақал!

С ы р т т а н. Ағайынның жүргінске барғаны – жұлысуға
шыққаны. Билікке барып перде жыртып қайтесің, тоқтау тап.

А б а й. Немене тап дейсіз?

С ы р т т а н. Кетіспе Нарымбетпен. О да сенің құдай
дескен құдаң. Балаң Әбіш қалындығы соның қарындасты емей
кім?

А б а й. Оны қайт дейсіз?

С ы р т т а н. Нарымбетке Ажарды қайтар да, Айдарға
тыю сал. Не дейсің?

А б а й. Ақсақал, еккенің жақсылық болса, қырманың
толы дән аларсың, жамандық еккен кісінің нәр алғанын көрдің
бе? Бұл дегеніңе мен жоқпын.

С ы р т т а н. Ара ағайынмын, тағы арылам, екінші
сөзім, мына Айдардан бойың тарт. Сорлаттаймын дейді
екенсің, бірақ қолтығына алма.

А б а й. Жалғыз жырлып шыгарып, кешегідей талата ал-
маймын. Ақсақал, мұныңда да жоқпын...

С ы р т т а н. Сау басыңда дау тілеп, не бар осы? Басыңа
не қысым келді, Абай, сенің?

А б а й. Ақсақал-ай, жан қүйерің зынданда отырса, өз
басың бақта отырғанмен рақат табар ма ең?

С ы р т т а н. Қорғаймын деп сорлатып жүрсөң қайтесін?
А б а й. Мен алышамын бұл үшін.

С ы р т т а н. Ара ағайын, ара бимін, соңғы сезім. Жау жоғары, мол, Абай. Және бұл жолғы кегінде шек жоқ. Бір Айдар емес, бар үяна және тіпті өз басына жауығып жүрсе қайтесін?

А б а й. Бәсе, бұл дүлей топтың жауыққаны жалғыз Айдар емес, мен бастаған барлық шәкірт достарым ғой. Бірақ біз жарым жолға шығып қалдық. Өкінбейміз деп шықтық. Жер астында жау бар деп, жарым жолдан қайтпаспыз. Сол себепті, өсіреле, корғаймын Айдарды, аянып қалар түгім жоқ.

С ы р т т а н. Олай болса, даугерінді айт.

А б а й. Даугер өзіммін. Мен сөйлеймін.

С ы р т т а н. Жоқ, сен сейлемейсің.

А б а й. Неге? Бас кеспек болса да, тіл кеспек бар ма еді?

С ы р т т а н. Кеше Жиренше үстірт айтты ма деп едім. Жаңа өзім арылдым ғой. Жаңылмасам жауапкермін деген жоқпышың? Айыпкер болсан, даугер қайтіп боласың?

А б а й. Қап, не дейді? Осындағы тағы бар ма еді?

С ы р т т а н. Сөзінді үстар биінді айт.

А б а й. Ендеше, біздің сөзімізді үстайтын кісі – Керім.

Магауия, Долгов, Керім шығады.

К е р і м. Абай аға, бұл қалай, мені қойсаңыз етті.

А б а й. Ия, Керім, сен үстайсың. Айдарымның тілегі мен Ажардың тірлігі сениң қолында, сениң еңбек өнеріңе тапсырамын, жолың болсын. (*Сырттанға қарап*) “Дән көтерген күмырскаға тимесенізші: алышқаны – өмір ғой, өмір сондай әбзөл ғой”, – деп еді Фирдоуси. Айдардың да көтергені сол дән еді. Асыл дән, ел дәні еді. (*Керімге*) Ең сүйікті досымның амандығын ең жүйрік деп – саған тапсырамын. Ақтайсын, жеңесін, үқтyn ба? Сөзіміз осы, ақсақал.

С ы р т т а н. Болды, жә, мен жүремін.

А б а й. Аттандырындар.

Жастар тегіс еріп шығады, ақсақал кетеді. Кекпай, Магауия, Керім оңаша.

М ағауи я. Қатал билік қалпы еді, қатерде қалды-ау Айдар.

К ө к п а й. Тек жолынды онғарсын, Керім! Айдар – Ажар тағдыры енді сенің қолында.

М ағауи я. Ажар кетсе – Айдар жоқ, Айдар кетсе – амандығымыз адыра қалсын! Кесір күннің қабағы түйіліп тұр. Керім, әр нәрсемен алданған болады, бірақ ағамның да іші толқын.

К ө к п а й. Керім, тек жолың болсын, жанынды сала гөр!

К е р і м. Көрерміз, мен Айдардан несін аяр дейсіндер.

Айдар, Зейнеп, Баймағамбет шығады.

А й д а р. Абай аға, ақын кепті, атақты Зейнеп апай кепті бізге.

А б а й. Уа, Зейнеппісің, хош келдің! (*Екеуді амандасады.*) Я, жол болсын, қайдан келесің?

З е й н е п. Алатау сарқыттын саған өкелдім, сенен сарқыт алып, оларға алармақшымын.

А б а й. Құп айтасың, Қадірлі қонағым бол!

З е й н е п. Асыңа бола келгем жоқ, сөзіне қонақ бола келдім.

А б а й. Зейнеп, мұндағы да сенімен бір ұядан ұшқан ақындардың бір тобы еді. Талауга түсейін деп тұр, естідің бе?

З е й н е п. Сенің сөздеріңмен ілесіп, осы соңғы жылдар Айдар сөздері де тарарап жете бастап еді құлағымы. Бірақ шырқаған әүенін естімін деп келсем, шырқыраған жан азабын естітін сәтке кеппін.

А б а й. Өз құлағынмен тыңдал тұрып, тоқып ал ертең. Меніреу кара тұндерде өнер менен жарықтың жақпақ отын жағам деген жалғыз-жарымға жабылып жатқан дүлей топ қандай екен? Таңбалап ал, танып ал да, жетсөң – Жайыққа, апарсаң – Алатау апар осы қасірет дастанын.

А й д а р. Абай аға! Ө, топ бөлек те, көп болек қой. Көп – біздік. Ендеши, альысып өтпек едік қой. Қынжымасқ қайтеді?

А б а й. О, бәрекелде, Айдар, жақсы айтасың. Бәсе, міні осылай сүйген көнілге күйініш жат болмаққа керек қой. (*Күлкі.*)

Айда р. Абай аға, рас, жаңағыдай күйініп айтқанша, өзімді қалжың етсөніз де, осындаі өзіліңізді айтсаныз екен. (*Кулki.*)

Абай. Ей, жарандар! Мынаны махабbat қандай масайратып тұр, байқаймысындар, ракат қой?

Айда р. Тәнір, Оразбай өшіреді екен деп қалжыны-мыздан қаламыз ба?

Абай. О, өркенің ессін, ендеше. Біз өмірді мадақтаймыз. Махабbat — сол өмірдін алгүлі. Дегенің шын болса, осы күде дәл сенен бір аса жақсы жыр да шығайын деп тұрған сиякты, жазсаң нетеді?

Айда р. Дәл таптыныз. Осы екіталай құндерде менің ойымдағы бір мұратым шын болса еді. Кеше өзініз өңгімесін айтқан Еңлік — Кебек жайын жыр етпекші бол түрмyn.

Абай. Бәсе, меруерт толқын атқан суда туса, кейде сап таза жыр толқыған ойдан туатын. Еңлік пен Кебекті жаз, жазшы осы сен!

Керім. Абай аға, кеше сіз бәрімізге сол Кебектің өңгімесін айтқанда, менің де жазғым кеп еді. Біз де жазсақ болмай ма? Айдарға ғана тапсырганыңыз қалай? Өділет таппадым-ау, Абай аға.

Абай. Жоқ. Зұлымдық үшін дүние тар көрінгенмен де, жақсылықтың әр алуаны бір ұяға сыя алады. Жақсылыққа дүние кен емес пе?

Керім (*ойланып, бұрыла берін*). Айдарға солай-ақ, бірақ аяғынды етігің қысса, дүниенің кеңдігінен не пайда?

Магадау ия (*Керімге*). Жаным-ау, екіталайдын үстінде гой. Шер кімдікі болса, зар сонықі болмайтын не қысыны бар?

Озімхан келеді. Абайға хат береді.

Kөрініс

Әзімхан. Әбдірахман мынау хатты жіберіпті. Аз қунде келем депті.

Жастар тегіс ду етеді, шүйінші деп Әйгерімге жүгіреді. Әйгерім үйге кіреді.

К е р і м. Айдар емес... Тіпті Абай да емес, сенің басың? (Ойланып.) Мынды бірге? Бірді мыңға? Мыңға? Сатам ба? Кімді сатам? Қарызды достықта қиям ба? Достықты қарыз үшін қиям ба? Ойлан! Ертең билік!..

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ

ЕКІНШІ ПЕРДЕ

Үшінші сурет

Шанқай түс. Абай ауылның жанындағы бір төбе, кең жайқын, апайтос бір өлке. Алыста мыңғырған мал. Шұбарткан қалың ел, жайлай. Оқшауырак бір төбенің басында бір топ мола. Шошак бейіт, торт құлақты бейіттер. Осы елдің аргы аталарының зираты. Шымылдық ашылғанда Қанікей, Нарымбет шығады, алдыңғы жаққа қарап аландап келе жатысады.

Қ а н і к е й. Келе жатыр, әне келеді. Тоқтат, қайтар кейін.

Н а р ы м б е т. Алтын басты әйелден бакыр басты ерекк артық деген осы-ау. Бір туғаның мынау сияқты қызы болмай, жаман да болса, ерекк болса, бұл күнде Абайдың қолында өлер еді-ау. Жесірімді бермеймін деп, мен қандай отқа күйіп жүрмін? Бұл болса, желкілден келе жатқаны мынау.

Қ а н і к е й. Азғырудың кесірі ғой, азғырып жатыр ғой мұны да... Айт, ақыл қылышпайт... Қайтар...

Карлығаш пен Мағыш шығады.

Көрініс

Н а р ы м б е т. Мағыш, не ғып жүрсің, қарағым? Жоқ ырымды бастап, қайда баراسың?

Қ а р л ы ғ а ш. Не ғыл дейді? О несі? Шақырып келем.

Қ а н і к е й. Өздігінмен шақырдың-ау, бүйтпесен женілтек боламысың?

Қ а р л ы ғ а ш. Жо-ок, өздігі неси?

Қ а н і к е й. Енді кім шақыр деді?

Қ а р л ы ғ а ш. Ақкем шақыртты, о неси?..

Н а р ы м б е т. Онысы кім?

Қ а н і к е й. Абайды айтады, тәйір. Бәсе, айтпап па ем!

Н а р ы м б е т. Қарлығаш, құдай үрсын! Мағышқа жақын болып, апа болғандағы бар тапқаның осы ма?

Қ а р л ы ғ а ш. О-о, құлқының... Нарымбет аға, не дейсің сен?

Н а р ы м б е т. Қарлығаш, сен тоқтай түршы, менің Мағышпен екі ауыз сөзім бар.

Қ а р л ы ғ а ш. Ал, о неси екен? (*Тайып кетеді.*)

Н а р ы м б е т. Мағыш, барма Абайдың ауылына, қайт қазір үйге.

М ағыш. Неге, Нарымбет аға, не болды?

Н а р ы м б е т. Әттен, тәнір-ай, айтып ұқтырайын ба? Өзің білмейтін не жөнің бар еді?

М ағыш. Немене, сен араз болды деп, мен де безем бе?

Н а р ы м б е т. Абай кескілескен дүшпаным менің. Қара жамылған женғенді әкетіп отыр, қойнымдағы қатынымды әкетіп отыр. Тұысқан болар, тәтті болар нем қалды? Сол жауға сені мен қайтіп қиям?

М ағыш. Құдай-ау, не сүмдікты айтып тұрсыз?

Қ а н і к е й. Нарымбетті аямағанда, сені аяр деп пе едің?

Н а р ы м б е т. Бұғін жүргініс, Ажар, Айдардың кесігі болады. Қазір Абайдың белі сынады. Кесір орнап жатқан ауылға келіп нең бар деймін бүгін?

М ағыш. Мен Әбіштің алдынан шыққалы келем, ол екеуміздің жазығымыз не?

Қ а н і к е й. Әбішке өзіңің иманың берік қой, тегі.

М ағыш. Құткенім кім еді талай жыл? Сақтағаным кім еді?

Қ а н і к е й. Қарағым-ау, ойлансаншы, не айтып тұр? Саған Әбіш жат бол кеткен деп тұр ғой.

М ағыш. Кім айтты?.. Сенбеймін... Айтпандар оны маған.

Қ а н і к е й. Айтарсың... Қөнбедің ғой, ендеше, барсан

да біліп бар. Әбіш Петербургте орыс қатын алыпты. Сүйгені сонда. Шоқынышты ол құрыған.

М ағыш. Ия, жасаған!.. Әбіш... Әбдірахман... Менің жарым. Не дейсіндер? Кім айтты?

Н а р ы м б е т. Әзімхан айтты анығын. Екеуі Петербургте бірге болған емес пе, бірге оқыған. Әзімхан айтып кеп отырған жоқ па? (*Мағыш жылайды. Нарымбет кеп бетінен сүйіп.*) Бауырым, жан дегенде жалғыз бауырым... Қайтіп қиям? Мазағына не деп жіберем мен сені? Қайт деймін.

М ағыш. Жоқ, Нарымбет аға, тоқта... Адастырма, жылатпа мені.

Н а р ы м б е т. Қайт деймін... Қайтшы өзің!..

М ағыш. Сенбеймін. Ажар кетті деп айырбасқа салмақ па ең? Намысың мен тартысың менің басымды құрбан етпексің фой.

Н а р ы м б е т. Қайт деймін...

М ағыш. Қайтпаймын, барамын, Қарлығаш!

К а р л ы ғ а ш. Е, бәсе, Мағышым, әне апаң да келеді.

Әйгерім, Мағаяиға, Қокпай шығады. Нарымбет, Қанікей тайып кетеді.

Kөрініс

Ә й г е р і м. Мағышым, алтыным. Бәсе, ақылың бар деп сеніп ем. Айналайын. (*Бетінен сүйеді.*)

К ө к п а й. Мағыш, үлкенді-кішілі боп өдейі алдыңнан шықтық, жүр, ұялма.

М аға у и я. Денің сау ма?.. Ағам жіберді, алдыңнан шығарды. Ұялмасын, тіпті үстіме келсін дейді.

Бұлар козғала бергенде, Оразбай, Жиренше, Тәкежан шығады.

Kөрініс

Абай мен Керім шығады.

К е р і м (Абайға). Абай аға, Айдар – Ажар өтініш етіпті.
Тергеуіне бізге де рұқсат етсін депті, қайтеміз?..

А б а й. Қой, кара құлақ қаскырдың шамы деп Ажарды
көріп тек отыраар деймісін?

К е р і м. Ендеше, Айдар болсын... Айдардан халық
алдында зар шықса, сүйеу ғой маған да.

А б а й. Қой, доғар оны, Оразбайдың қолына тағы бір
шоқпар бермек пе ең? Одан да осы араға халықты, ара ағай-
ын, көлденең көпті шақыртындар. Бар, Магаш, шаптыр
кісілерді. Куә болсын, елдің өзін шақырт.

Б а й м ағ а м б е т. Абай, мені Шодыр мен Зейнеп
жіберді. Тергеуін тындалай қайтіп отырамыз дейді.

А б а й. Бәке-ау, той деп тұрмысың? Саған дос Шодыр
Оразбайдың көзіне оттай басылмай ма? Сөлем айт Федор
Ивановичке, ренжімесін, болмайды.

Б а й м ағ а м б е т. Ал Зейнеп ше?

А б а й. Зейнепті өзін ертіп кел. Бірақ үндемендер. Тек
отырып тындаңдар. Екеуін де. Бүгін тергелетін Айдар – Ажар
ғана емес, ақын, ақындық тергеледі. Бірақ шын айыпкердің
аты аталмай тергеледі. Осыны айт Зейнепке.

Ақсакалдар шығады, жұрт тегіс түрегеп, ортага жогарыға шығарады.
Екі жақ екі жарылып отырады. Төменірек отырган Көкпайдың жанына
Қарлығаш лып етіп келеді. Басқа әйелдер жок. Қарлығаш басына
тымақ, үстіне шапан киген. Көкпай жогары қарап отырганда,
Қарлығаш иғынан қағып қалады. Көкпай қараганда:

Қ а р л ы ғ а ш. Ассалаумагалайкум. (*Көкпайды қойып
қап, құледі.*)

К ө к п а й. Өй, саған не бар? Түү, сарамас...

Қ а р л ы ғ а ш. Үндеме. Билік қандай болады екен,
көрейін деп келдім.

К ө к п а й. Оразбай білсе, пөле шығады.

Қ а р л ы ғ а ш. Қойшы, қатындар жіберді, жеңешем
жіберді, естіп кел деді. Әй, сен маған бәрін айтып отыр,
білдің бе?

Осы кезде, ақсакал барып отырган соң, бір жағынан Керім, бір
жағынан Жиренше барып отырады, Қарлығаш Көкпайды қойып
қалып, мінбелей отырады. Не болады деп емесесі құрып, жанып отыр.

Өй, ананы қара... Ананікі несі, Ақкемнен жоғары шық-
қан несі, ойбай, сорақы... Өй, айтсаншы! (*Көкпайды қағып
қалады.*)

К ө к п а й. Тек отыр.

Қ а р л ы ғ а ш. Айтсаншы, құлқының құрғыр!

К ө к п а й. Өй, мас немемісің?

Қ а р л ы ғ а ш. Құлқының құрғыр, мен түк білмеймін
деймін, айтсаншы!

К ө к п а й. Е, мен сенің тілмәшшың ба едім?

Қ а р л ы ғ а ш. Қысқарт, айтасың!

К ө к п а й. Жандаралсымай, тек отыр.

Ақсакал таяғын көтереді. “Токта! Әне, тында! Токта” деген дауыстар
шығады. Жүрт жым-жырт болады.

С ы р т т а н. Ей, ағайынды қарындас. Күн райы бұзыл-
ды. Бейбіт елдің бейқам көшін көремісің? Қай сорға кетіп
барады? Отқа түсе ме, опқа бата ма, кайда әкетіп барасың!
Тату едің, тәтті едің, карға тамырлы қарындас ең. Кер кезең-
де керіспін тұрганың мынау. Не тығырыққа қамалдық? Қиялап
шығар жол бар ма? Әлде заман азды, заң тозды дермісің?
Бірақ қисайста қылыш сермейсің, кессең өз қолынды кесерсің.
Кімді мәнсүқ етерсің? Кесір насырға шапсын ба? Жо, теле-
гей толқын сабасына түссін бе? Барар бетің немене? Алдың-
ды тостым, ағайын...

Пауза.

Қ а р л ы ғ а ш. Кімге болысты? Не деді?

К ө к п а й. Екі жаққа бірдей сөз тастап отыр.

С ы р т т а н. Сөйлендер!

Жиренше қамшысын тастайды.

Қ а р л ы ғ а ш. О несі? Қамшысын тастағаны несі?

К ө к п а й. Сейлеймін дегені, тыныш отыр!

Ж и р е н ш е. Тағы да тас қияда қағысып тұрмыз,
Тағыдайын шайнастық. Төменде, күзда “қанды басың бері

тарт” деп құлағанды тосып, түпсіз терен тұнғиық тұр. Тұрсын солай, болсын солай. Бас пәлесі емес, ел пәлесі. Кімнен шықты, неден шықты? Неден шықса да, елді аяmas қатыбас тастан шықты. Улы қанжар буынған қастан шықты. Заман азды деймісің? Заман азған жок. Күн орнынан шығады, ай орнына батады. Заң азды деймісің? Заң азған жок, баланың аты бала, бөрінің күшігі емес. Қатынның аты қатын, қаншық емес. Ел азды деймісің, ел азған жок. Атам – қазақ, руым – Тобықты. Абай, елімді аздыра алмаймын. Ендеше, бүгін қолымдағы жесірімді алатын, ертен қойнымдағы қатынымды алам дер. Мұның аты кім? Ел қауына өрт қойған қас емей, кім осы? “Мен қастық деп” кеп тұrsa, қасқара шаппас нем қалды? Қан болмай неге жіберем? Шабыспай неге шайлышам? Ұтын жаяр усойқы, тамырын жұлмай қалам ба?.. Та-лабым талғау емес, байлауым біреу... ел бүлігі екі сүм – екеуі де өлеңді... Өлгенде ат құйрығына байлан турып, калын елдің жайлау бойын жосытып, сүйрете тартып жонелтсін. Ит же-мес боп өлсін. Ұл-қызым көзі көрсін.

Жым-жырт. Керім қамшы тастайды.

Қ а р л ы ғ а ш. Құдай-ай, не дейді? Енді қайттік?

К ө к п а й. Тоқташы, сөзі қалай жат еді?

С ы р т т а н. Сөйле, Керім.

К е р і м. Қазақ, қазақ дейсің-ау, жер-жаһанға көзің сал.

Қазақ та адам баласы. Қалың адам баласынан қазақтың қас-қасы бөлек емес. Заман азбасын. Бірақ заманың күні-түні бар. Бейшешек атқан сөүірі, сықырлаған қарлы, сұық қаңтары бар. Бар көрі саған ұсаса, сен аязды қаңтарсын. Бар жас бірден тыныс етсе – ол сөүірдің таң шапағы. Қабысармысың, ұғысармысың? Мөңкімей тұрып, мойның бүр. Жас дәуреннің шамшырағы, махабbat дегенді естіп пе ең, я ұмыттың ба? Ләйлі мен Мәжнұн, Жүсіп пен Зылиха, Көрпеш пен Баян. Және ана Баймағамбет айтады: Ромео мен Джулєтта. Сол шерлердің қанды зарын естігенде, кай адамның қабырғасы қайыспайды? Тобықты емес, шұршіт бол, шіміркенбей тыңдаған бар ма? Ажар бар да, Айдар бар. Ажар жетім еді, жетім қозы тұртіншек. Кім бастайды, кайдан бастайды. Ажарға не кінә бар? Балық басынан... не десен де Айдарды айтар-

сын... Бірақ Айдар кім еді? Айдар — елдің Айдары, көп торының ішінде ақты-бозды жүйрігі, қайтіп қолың батады? Рас, алтын ерің атқа батса, талқан қыл да отқа жақ дерсің, үя бұзды, шідер үзді, ортама от тастады дерсің Айдарды. Бірақ Айдар кім еді? Айдар — елдің думаны. Қайтіп отқа қиясың?.. Рас, шеттеп келсе шебіме тиіп несі бар, дос болса бедел сақтамас па еді? Ата-бабам өруағына, ағайынның үйтқысына қас бол келді... келді де бұзды. Бірді бұзбады, елді бұзды дерсің Айдарды. Бірақ Айдар ақының... асылың... Ол жас емес пе? Жастық албырт емес пе? Намысымды таптады дерсің Айдарды, не демек керек... Бірақ Айдар ақын... Албырт, қайтіп қиясың?..

Ж и р е н ш е (*кекесінмен күліп*). Айттар сөзің албырт қой. Албыртса, тегі тіргеу жоқ қой? Адамды қой, албыртқанмен, хайуан екеш хайуан да артын ойлайды ғой. Екі мысық қарықса, ол да адамның панасын ізделеп келеді. Өзге мысық таламасын деп қара тартады. Ол екеш ол да жалтақтайды ғой.

К е р і м. Жиренше, сіз ұлken кісісіз. Жол айтуым жөні жоқ, бірақ біздің бастан тарақ қалғалы қашан деп таз қыз айтыпты ғой, сол тәрізді ұмытқан нәрсенізді қозғап қайтесіз? Болмаса, сүйіскен жастың жүргегінде не бар, басында не қалды, оны үғар едіңіз. Жалғыз-ақ зәу шайтан ош мысықтан өзің қысылған шағында маған кел дер ем. Не керек. Ұмытпсың ғой.

Ж и р е н ш е. Жоқ, мен түкті де ұмытқам жоқ. Бәрі есімде. Ұмытқан сенсің, болмаса жесірдің жақсысы Қызы Жібек еді, есіне алсаң оны неге ұмытасың. Оны қойып, қайдағы Жұлыпкетті деген неменді ұсынасың. Үя құрған үлгі емес, үя бұзған Жұлыпкеткен абзал дейсің ғой. Кәпірістан бол дейсің. Болмаса кәпір ертеғісін айттар ма ең? Сен өлде жақында осы елді шіркеуге де бастарсын.

М е с. Астапыралда... Е, бәлем!

Н а р ы м б е т. Жер-жебіріңе жетті ме, бәсе. (*Жұрт жым-жырт.*)

С ы р т т а н. Сөйле. (*Жым-жырт.*) Сөйле! (*Жым-жырт.*)

К ө к п а й. Тәйірі-ай, мынаны қара басайын деді ме?

О р м а н. Не боп кетті мынаған?

К а р л ы ғ а ш. О не, не болды? Насыбайың берші. (*Көкпайдың шақшасын өзі алады.*)

К ө к п а й. Құрып қалғыр, не ғып отыр?

Қарлығаш. Не бол қалды, айтшы-әй. (*Шақшаны қайтадан қалтасына салады.*)

Көкпай. Енди сөйле деп бір қайырса? Бітті. Жиренше сөзі — сөз.

Қарлығаш. Құдай-ай, не дейсің, қойшы?

Көкпай. Тек, тек отыр.

Сырттан. Жә-ә, сөйле! (*Керім қамышының тастайды.*) Сөйле, Керім!

Қарлығаш. Я, тәңір, бере көр!..

Керім. Қөніл бітеу, көзі көр несін демеу етеді? Білмесін мақтан ете ала ма? Қараңғыда тас сүзесің. Болмаса Ромео — Джульєттаны, олардың зарлы шерін білмейтін адам баласы жоқ. Білмесен, қайыспасаң, сен ғана қайыспайсың. Алысты қояйын. Саймақтың сыйызы сазын сүйіп қашқан қалмақ қызын кім сөгуші еді. Құнірене тыңдамаушы ма едіндер? Ажар Айдардың ақындығын, тәтті сазын сүйген жоқ па?

Жириң (lyp emin). Жарайды, айтқаның Ажар ғой. Ажарды шығардым былай, жолға бердім.

Қарлығаш. Ә, құдай, Ажарды ақтады. Тым құрыса, бірін айырды.

Көкпай. Не бол барады?

Жириң. Балық басынан сасиды дедің ғой. Азғырған Айдар... Бас екені рас: ендеше, кебім Айдарда. Атаған жазам жаза, сол Айдардың басына.

Керім. Бұтаға қорғалаған торғай да аман қалмаушы ма еді? Айдар шеттен келген жалғыз жан еді. Зығыр жеп кеп еді. Абайды қорғалап келмеп пе еді? Абайды қорғаласа, әруақты ел деп, сені қорғалап келгені емес пе? Абайдың абыройын қайтесің? Абай елдің Абайы емес пе еді? Кімнің сағын сындырасың?

Жириң. Ей, шырағым, алыстан арбалаганша жақыннан дорбала деген. Сен бағанадан бері талай елді шарладың, талай ертегіні тердің ғой. Мен алысты сүзбейін, осы елдің кешегі көз алдынан өткенін, ез ішпінен іздейін. Мамырды бұзып Қалқаман тап бүгінгідей ағайын құтын шайқағанда, Әнет бабам, осы елдің әулие, кәрі бабасы не ғып еді? Бұзакысың деп Көкенайдың садағына байлап бермен пе еді? Арғын мен Найманды тап бүгінгідей Кебек пен Еңлік бүлдіргенде, бергі атам — қабілетті Қабекен не ғып еді? Өз билігімен екеуін де мойындарына арқан тағып сүйретіп

өлтірмеп пе еді? Сол Қалқаман, Кебек осал жандар ма еді?
Ақын дейсің, Қалқаман, Кебектен асыл ма? Олар бұл елдің
бұрын мәндайына бітпеген еңіреген ері емес пе еді? Бөтен
емес, өзі еді: ет-бауыры еді. Ел тыныштығы үшін сонысын
да аяп па еді?.. Жә, қорғалаған дедің ғой, енді соныңа келейін:
кеше киелі Қенгіrbай заманы болса, сол қорғалаған бұтасы-
мен өртемес пе еді? Бірін-бірі бөрі ұлып табады. Мына
жауды мал мұндалап, шақырып отырған кім? Абай мен сен!
Ендеше, қанды мойын өледі. Сендер ме? Ел бұлігі үшін,
осы корлық үшін сендер, сендер қоса қүйесін. Құтылмай-
сың, тәліміңмен тапқаның ғой. Қылша мойның талша,
қолың етті, көтересің! Би емессің, өуелі айыпкерімсің сен.
(*Керімге*.) Үлкен жауабым сенде. Мынау отырған Абай, сен-
де.

О р м а н. Жаным-ау, мынау қалай шалқиды?

Д ә у л е т. Айтпап па едім, өулігүін карашы, құдай ақ-
та!..

М е с. Бәсе, жатқанымен тұрмасын!

С ы р т т а н. Сөйле! (*Жым-жырт.*)

М е с. Сөз бітті, не сөйлейді?

Н а р ы м б е т. Қақалды білем.

С ы р т т а н. Сөйле!

Қ а р л ы ғ а ш. Тағы не ғып қалды анаған?

Қ ө к п а й. Қайдан білейін несі барын?

Қ а р л ы ғ а ш. Тамағына тас тығылды ма, жаным-ау?

С ы р т т а н. Жә, сөйле? (*Керім төмен қарап қалады.*)

А б а й. Ей, көрия, уау, о заманда бұ заман, бір тойда екі
жар бар ма? Бір жүтіністе екі дау бар ма?

С ы р т т а н. Е, жоқ, о немене?

А б а й. Жә, ендеше, мынау Жиренше Айдар мен Ажар-
ды тергеп отырған жоқ, мені де тергей баstadtы ма? Ол — ол
ма? О заманнан бұ заман, жүтініске келген бидің өзіндей,
тең қарсы биді қанды мойын айыпкер етіп, тергеуге алғанын
көрген бар ма? Қоپ жасаған, қөпті көрген көрісің. Ақсақал,
осы-дағы жол ма екен?

С ы р т т а н. Жол емес ол. Жөн емес.

А б а й. Ендеше, тендік ете бер. Орайымды айтқызы мына
Жиреншеге.

О р а з б а й. Айтқызыба, сөйлете!

К ө к п а й. Сөйлет, айтқызы!

Д а у ы с т а р . Сөйлет, айтқыз жауабын! Сөйлет! Сөйлет-
пе!

С ы р т т а н . Тоқта! Орайың бар, датың орынды. Айт,
Абай!

А б а й . Ей, Жиренше, Қалқаман мен Кебекті айттың, Өнет пен Қенгірбайды айттың, текке айтқан жоқсың. Табандап тұрып, тап жығарым деп айттың. Жасағыңа өлі әруақты жиып келсің. Өткенді айтып өктейсің кеп. Қойшысы үйқыда, қойы қасқырмен бірге өрген күн еді демексің. Солай ма еken? Сен айтқанды айтты ма еken сол өткен күnnің халқы? Сен айтқанды айтты ма еken мына бүгінгі үрпақ, мынау отырған халайық? Айтпайды, үйткені өткені үшін күніренген халық бұл халық. Өткен күннің қаттыларын, қаталдығын даттайсың. Қаттылық бір мен екіде, халықта ма еді? Сол қаттылар не көміп, нені егіп кетті... Қаранғылық, надандықты көмбेғып кетті. Еккенің тікен болса, орарың балауса болмас. Нені мұрағып кетті? Ұлыңа тұсау, қызына ноқта кидіріп, құл мен күн етіп кетті халықтың жас үрпағын.

О р а з б а й . Тұсауы не, ноқтаң не сенің?

Ж и р е н ш е . Ақ тілек, ақ батаны айтамысың ноқта деп?

О р а з б а й . Аттанып тұрып алысқаннан басқа түк қалдырма тек, арыл, арылып бол, жалғыз-ақ!

А б а й . Ат мініп, аспап асынып, алыстан жау іздел қайтесің сен, Оразбай! Сенің жауың өзінде, өз ішінде. Ол — осы тұрған надандығың, қаранғылығың... Сен жабыссан — өткен күннің қаранғылығына жабысасың. Мен алышсам — келешектің жарығын іздел талпынам ғой. Бірақ қанды ауыз қасқыр өзін жейтін жолбарыс барын ойлай ма? Сені жейтін жолбарысың сол соқырлығың ғой. Бірақ мен елді қайтіп киямын? Жө, Жиреншениң дауына келейін. Қалқаманды Қекенайдың атқаны рас. Бірақ соның арты не боп еді? Оны Жиренше жасырды ғой, Қекенай оғы жара салғанмен, жыққан жоқ-ты Қалқаманды. Сол Қалқаман осындай оқза байлап, қаттылық еткен карындастан қатты тұнліп, қош деп бір-ақ кетпеп пе еді? Кетерінде қарап тұрған қалың ел күніренбел пе еді? Ұзенгісіне оралып, кеше гөр деп жалынып жылап тоқтатпақ болған кім еді? Ей, осы отырған жас-кәрі, сендердің ата-анаңа еді. Қарғағаны Қалқаман ба еді сол елдің? Жоқ, Қекенай еді. Сол Қекенай ел қарғысын алыш, лағнат қамытын киіп, үрпақсыз өтпеп пе еді.

Д ә у л е т. Ой, аузыңдан айналайын, рас, рас!

О р м а н. Солай, рас!

А б а й. Айдар Қалқаман болсын, ал мен шығарып берейін, бірақ қарғыс атқан Қекенай менмін, бүгінгі күннің қанішері менмін деп қайсысың шығасың?! Қәне?..

Д ә у л е т. Ой, озімен кетсін!..

Д а у ы с т а р. Өзі ома қапсын, құрысын өзі!

А б а й. Кебекті айтты ғой Жиренше. Оның да артын айтқан жок. Әдейі айтқан жок. Еңлік пен Кебекті өлтірген күні сонау шеткі Ақшоқы басында сол сорлылардан қалған жас нөресте, жазықсыз үрпақ, жөргектегі екі айлық жас ұлан жылап жатпап па еді? Бейуакқа шейін жылап жатып, жоқ болғаны қөне? Соны естіген қарындас жүргегі мұздай қатпап па еді? Еніремеген кім еді? Қаттылық бір мен екіде, халықта ма еді? Сұрашы халықтан! Қенгіrbайды құпттай ма екен? Кебекті айттып жылай ма екен? Аямаса қанға жерік Жиренше аямасын, ей, халайық, нақақ қаннан сен аулақ бол!

Д ә у л е т. Айтқаның жөн, Абай... .

О р м а н. Жолыңды онғарсын, Абай аға... .

Қ а р л ы ғ а ш. Тілеуің берсін, айналайын Ақкем-ай!

К ө к п а й. Тек отыр, деймін сен.

С ы р т т а н. Сөйле! (Жым-жырт.) Сөйле!

О р м а н. Е, бәлем, қақалдың ба, Жиренше!

С ы р т т а н. Жә-ә, сөйле! (Жиренше қамишысын тастайды.) Сөйле, Жиренше!

Ж и р е н ш е. Е, Абай, алыстағы атадан, Әнет бабаң, Қенгіrbайдан безіп шықтың ғой. Атаны қояйын, ал бірақ кешегі Құнекенді – өзің туган әкендейді қайда қоясын? Тап осындағы Қодар мен Қамқаны – ел бүлігі екі сүмды, нар түйеге мойындарынан қосақтап астырып өлтірген дәл сенің өз әкең емес пе еді? Ел сүмдықтан тыйылсын, көріп көзі қансын, түңіліп көнілі шайлышын деп істемеп пе еді? Сенің әкендейді мен өз көмгениммен күә етейін. Бұған не дейсің? Тіпті әкең ғана емес, өзінді және күә етейін, бала күнінде менімен ере барып, тап өз көзіңмен көрген сен емес пе едің? Абай емес пе едің?

А б а й. Бәрекелді, көргенмін, көргенім анық. Жақсы айттың. Ендеши, сол сүмдықты көргендіктен әлі күнге есіме түссе ет жүрегім қан жылайды. Сол сүмдықты көргендіктен бүгін Айдар мен Ажардың тілеуін тілеп кеп отырмын. Оны

сен де көрген едің, Жиренше, бірак тағы да қисайта айтып, теріс айтып отырсың. Түйеге асып өлтірген еді дейсің. Сол ғана ма еді. Түйеге асып, соның артынан құз басынан құлатып, ақырында қырық рудың адамына қырық кесек аткызып, таспен мылжалап өлтіріп еді. Неге сүйтті? Қодарға тағылған кінә – шын кінә емес, жала еді. Ақ-қарасына жетпей-ақ өлтіру керек болды. Соның жауабын жалғыз алмай, көпке жаймақ үшін қырық атаның баласы өз қолдарымен кесек атты. Сол кесек атқанның бәрі де Қодарды өлтірушілер еді. Онда сениң атаң, Жиренше, сениң атаң, Оразбай, сениң атаң, Нарымбет, – баршасы да бар еді. Бастығы – менің әкем. Ал осы әкелерді актаймын ба мен? Ей, халайық, біл міне, куә бол, актамаймың, қайта “ак еді” деп жанын берсе, Жиренше берсін. Мен болсам, сол әкемнің және Жиренше, Оразбай, сендердің әкелерінің сол құнәлары үшін мына халық алдында қарыздармын деп санаймын. Ол қарызым – адамшылық, әділет қарызы: қарыздармын, халық, сениң алдында! Әлім жетсе, қолымнан келсе, сол қарызымды акта мақпын... Бүгінгі елдің жетім қызы, жалқы жігіті, сениң актасам, сол Өнет, Кенгіrbай, Құнанбайлар сияқты, келер үрпактан қарғыс алмаймын деп актаймын... Байлауым сол, өлтірем деген сөз жойылсын! Екі жастың тілеуін онғарсын... Малмен тарқар түйінге мен жан, малмен жауаптымын. Сөзім осы, халайық... Ал енді мынау қария кесігін айтсын.

Д а у ы с т а р. Уа, жолың болсын! Сөзің жөн! Барды айтты Абай! Болды!.. Жетті, байлау осы!

С ы р т т а н. Сөйлер бар ма тағы? (*Жым-жырт.*) Сөйле! (*Жым-жырт.*)

Қ а р л ы ғ а ш. Бітті, ууһ, бір құзғыны тағы шыға ма деп ем сұңқ етіп... Айналайын Ақкем-ай!.. Насыбайың берші. (*Кекпайдың қалтасын ақтарады.*)

С ы р т т а н. Айтылар сөздер айтылды ғой, ағайын!

Д ә у л е т. Уа, кәрия, айтылғаны рас... Абай айтты...

Д а у ы с т а р. Бұл күнде Өнет, Кенгіrbай жоқ. Нені айтсан да ойлап айт.

О р м а н. Бүгін халық сени тындал отыр, кәрия.

С ы р т т а н. Айтылар сөз айтылды ғой... Мынау сақал-шащымның ағында, төрімнен көрім жуық шағымда қол-басыма қара жамылышп, сақал-шащым күнәға батып, нақақ қан-

ды мойныма жұктеп, құдай алдына не деп барам? Барар дәрменім жок... Сол екі сүм ит те болса, тірі болсын.

Д а у ы с т а р. Уа, айтқаның келсін!.. Бәсе! Дегенің болсын!.. Тілеуің берсін!

А б а й. Көкпай, шақырт... Ажар мен Айдарды өкел.

Қ а р л ы ғ а ш. Шүйінші, шүйінші! (*Жүгіре жөнеледі.*)

Д а у ы с т а р. Шүйінші, қайда, сорлылар, шүйінші...

О р а з б а й (*кекетін*). Шүйінші ме? Қөрермін. Бүгін сүйінші дерсің, ертең той етіп те тайрандарсын. Бірақ тап со тойынның үстіне тас төбенен жай түсірермін.

Ж и р е н ш е. Не дейсін? Билігін қайттік мынаның?

О р а з б а й. Мұндай күйге жеткен соң, би – би емес, білек би. Қөрдің гой айтқанын. Өре баспайды бұл билік. Топшысын үзіп тонамай, асты-үстіне келтіріп, бар ұясын ойрандамай тыныштық жок. Жаулық пенен кегіңнің беті, міне, енді ғана ашылды. Жур, түге, бері. Байласатын сертім бар. Құтқардым дейсің гой, құтқарған жоксың: әлі өзің де құтылған жоксын.

Ә з і м х а н (*Керім қасында*). Ойпырай, куалауға қалай шебер едің? Бұл жүргеннің ішінде сенен өрісі ұзак жан көрсемші?

К е р і м. Сөз емес, осы бұралқы сөзінді аулақ өкетші осы.

Кете береді, Абайга келеді.

А б а й (*Керімге*). Неге мойып қалдың? Жарықтың бәрі гүлді әпере бере ме? Жеңілдім деп жасыма. Тегеурінің жетіле келе, Жиреншені әлі-ак талай женерсің. Қөтер басынды!

К е р і м. Абай аға, өзімді-өзім кешпестей түңіліп тұрмын.

Кетіседі. Сырттан да кетеді, оны Магаяия, Керім шығарып салады.

Д о л г о в (*келіп, үмттылып, Абайды құшактай алып*). Абай! Абай аға, құттықтаймын! Қуанамын, қатты қуанам! Жеңіпсің жауыздарды... Аб-бай, аға!..

Абайды қатты құшактаң сүйіп алады.

А б а й. Қайран, Федор Иванович... Әттең сенің жүрегің бір сен емес, көpte болсаши...

Д о л г о в. Сен жеңдің ғой... Тыйдың ғой...

А б а й. Тыйылу ма? Ол жоқ, жоқ қой, Федор Иванович...

Д о л г о в. Неге? Біткен жоқ па?

А б а й. Ақыл-қайрат, өнер-талап неге сарп боп жатыр? Кімді жеңдім? Оразбайды ма? Несін медеу етейін. Неме мәз болайын?

Д о л г о в. Надандық пен зұлымдық өктеп түрган заманда ақын жолы тыныштық жол болмайтын. Ақын ең алдымен калың елдің дәме қылған азаматы... Ал азаматтың казактағы екінші аты сойыл соғар емес пе еді? Бұл жалғыз сенің тағдырың емес еді ғой.

А б а й. O-ho, олай кеттің бе, Федор Иванович? (*Kүліп*) Онда мен тегі дауласпастын сенімен... Мынау көрген күйден туган жәй бір күйік еді.

Айдар, Ажар шығады.

К ө к п а й. Абай аға... Өй, жігіттер, былай қараши, анау бір шаң келеді.

Д а у ы с т а р. Шаң келеді, катты келеді...

К ө к п а й. Абай аға, осы Әбдірахман. Әбіш! Ойбай, Әбіш кеп қалды!

О р м а н (*жүгіріп келеді*). Шүйінші, Абай аға, ана келді, Әбіш келді.

А б а й (*tұра беріп*). Ия, құдай, шүкір... Бір балам шыныраудан шықса, бір балам алыстан түлеп үшіп келе ме? Қос қанатым жетілгендей болды ғой.

Айдар, Ажар шығады, үмтүлсып құшақтасады.

А б а й (*екеуін құшақтан*). Тұз-еңбегің жарасқан ұзақ өмір тілеймін, құтты болсын, қарастарым!

А й д а р. Абай аға, алғыс айттар да дәрменім жоқ...

А б а й (*күліп*). Алда бақыр-ай, айтпай-ақ қой, ендеше. Әлі ақын дейді!

Айдар (*кулін*). Бірақ оны айтпасам да, басқа бір айтар тәуір нәрсем бар...

Абай. Айт, ендеше, соныңды!

Айдар. Өзініз тапсырған “Еңлік — Кебек” дастанын бітіруге тақап калдым. Бір қызығы мынадай, арқадан аяз қысқан өзгеше болады екен. (*Күлін*.) Және де дән көтерген құмырска деп едініз, сол болған екем деп мақтаншактығым да үстады білем.

Абай. Мақтаның акталсын десен, дастанын жақсы болын. Енді сені қатты сынаймын. Сенің алатын паран солғана, білдің бе?

Күлкі. Айдарды Ажар құшактайды. Әйгерім, Қарлығаш, Мағыш және көп әйел-еркектер шығады.

Kөрініс

Әйгерім (*Ажар мен Айдарды сүйін*). Қайырлы болын, құтты, қызық өмір берсін, караптарым!

Карлығаш. Әбіш! Әбіш!

Барлық жұрт Әбіш, Әбіш деп, шетке қарайды. Мағауия, Керімдер коршаган Әбдірахман шығады, үстінде офицер киімі.

Әбірахман. Жеттім-ая, ақыр еліме!

Абай (*Әбіштің үстіндеғі қіміне қарап құшактан*). Әбішім, мынаның несін кие келдің?

Әбірахман. Ага, дұрыс айтасыз, кешірініз, каталық. Асығып шыққандық қой.

Абайлар басқа жаққа кетеді.

Әйгерім (*құшактан*). Айналайын, аман-есен келдің бе? (*Тарғы сүйін*.) Келдің бе, мына тұған-туысқандарынды таныдың ба тегіс?

Әбірахман. Неге танымаймын, апа?

Әйгерім. Ендеше, міне, мынаны таныдың ба? (*Мағышты қолтығына алады.*) Әдейі алдыңдан шықсын деп шақырып алдық. (*Әбіш жиырынып, тартынып қалады.*) Неге амандаспайсың? Мағышым ғой, Әбіш? Тосқаны сен ғой!

Әбірахман (болымсыз ғана басын *iin*). Апа-ай, ұсынбай-ақ қоя тұрсаң етті, қашан тілеп едім? (*Әйгерім сескеніп қалғандай болады.*)

Мағыш (*Әйгерім қолтығынын сыйылып шығып оқшау қалады.*) Құдай-ай, қор болғаным осы ма еді? Қайда, қайда әлгі?

Жұрт тегіс кетіп қалады. Нарымбет шыгады.

Нарымбет аға! (*Мағыш жылап жібереді.*)

Нарымбет. Айтпап па едім? Білш ем ғой, сорлы бауырым!

Мағыш. Айтпашы, қойшы, жерлемеші!

Нарымбет жүгіріп кеп ертіп кетеді. Оразбай, Жиренше шығады.
Нарымбет келеді.

Kөрініс

Нарымбет. У үстіне у құйсын, нем қалды? Не сақтанарлық жаңым қалды?

Оразбай. Не болды?

Нарымбет. Келместе жатып кеудеге тепті, әнекей. Мағышты куып тастанапты мынаның төре баласы. А, құдай-ау, көремісің, қайдасың? Не қылсам рауа мына жауға, мына дүспан Абайға? Шабармын ауылын, қазір бара аттанамын жүз жігітпен, қолында өлемін.

Оразбай. Тоқта, тулама!

Нарымбет. Тоқтарым жок, не қалды?

Оразбай (*қатты*). Тоқтат енді! Барың болса, баяғыда салмас па ең? Сенің жайынды ойламай, нені ой-лап отырмыз? (*Жым-жырт.*) Жетеріңе жетті ғой... Менен

аяған несі қалды? Шөк-шөкпенен келіп ең тегіс, көресінді көрдің бе, көздерің жетті ме? Енді Абайды аясам ит болғаным емес пе? Оқшау жауым, жалғыз жауым өзі бол шықты ғой.

Н а р ы м б е т. Абай, Абайға қоса бар ұясы, бар тобы ойран болсын! Аяма, аузынды баса көр, Ореке!

Ж и р е н ш е. Елді кернеп сөзі кетті. Шырық бұзып ісі кетті. Ата жолының жауы болып шықты. Аяма! Арылып болдык. Аясатын түк те жоқ.

О р а з б а й (*ойланып*). Ендеше, енді Абайға өлім ғана қалды, басқа түк жоқ. Қарғыс еді ғой... Қарғыс! Олай болса өлі әруақты қорлағаны үшін, тірі туысканды жаралағаны үшін шын қарғыс, міне! (*Қалтасынан тас сауытты шығарады.*) Мынау у! Жазбай өлтіретін у! Ишкен кісі иттей қатып барып, жиырма күнде өледі... Абайға арналған ата қарғысы осы.

Н а р ы м б е т. Бер, бері әкелші, ендеше, маған. Мен берем, кәзір берем.

О р а з б а й. Токта, сен емессің... Отқа түсесің... кімге берсем? Кім қолымен берсем екен?..

Ж и р е н ш е. Токташы... Шекіскенмен шекіс деп еді ғой. Анғардыңдар ма, мен бүгін жан көрдім-ау!? Шыққыр көзім шықпаса, түпсіз терең шыңырау көрдім-ау... Абайды басар қанды қақпанды мен тап Абайдың өз ұясынан таптым.

Н а р ы м б е т. О кім? Кімді айтасыз?

О р а з б а й. Кімді айтушы еді? Әзімхан кудер үзген жоқ деген, бәсе? Бетің дұрыс, Жиренше!

Ж и р е н ш е. Таныдым, таптым. Біз сырттан қармасақ, ішіне кіріп ап, іштен шалатын кісі қандай керек. Жол-жорага қарсы болса су да ішпес, бәтуә тілесе кан да төк деген шаригат. Бері әпкел... Маған жібер! (*Уды алып қалтасына салады.*) Қарғыс болса, алystan атпасын, дәп тиетін бол жақыннан атсын, байлау осы. Ауыздарыңа берік бол!

О р а з б а й. Берік бол.

Н а р ы м б е т. Берік бол.

Ш Ы М Ү Л Д Ү К

ҮШІНШІ ПЕРДЕ

Төртінші сурет

Қанаттастырып тіккен үйдің іші. Сахна сыртында ескектеп айтылып жатқан жыр сарыны кеп тұрады. Анда-санда сүйсінген құлкі, дырду.

Әзім хан. Анау кім осы сарнап жатқан?

Керім. Айдар “Еңлік – Кебек” деген жыр жазыпты. Соны кешеден бері қайта-қайта айтқызып, тыңдастып жатыр.

Әзім хан. Ә-ә, рас-ау... Айтпақшы, жыры бүлік дейді гой. Сен естідің бе?

Керім. Естідім, бүлік екені рас... Кенгірбайды қабан депті.

Әзім хан. Бәсе, Оразбайлар, үлкендер соны естіп, тағы қатты бүлініп жатыр еді. Жесірін бір алып, атасын және қорлады дейді.

Керім. Қайт дейсің?.. Құрық беріп отыр.

Әзім хан. Жә, ендеше, ойланып болдың ба кешегіні?

Керім. Кешегіні? (*Әзімханға қадала қарап тұрып.*) Ойланып деймісің? Кәне, бері әкелші? (*Қолын созады.*)

Әзім хан. Е-е, бәсе! (*Қалтасынан сауыт алып, Керімге береді, бұл сауыт өткен сахнада Оразбайдан Жирение алған у сауыты.*) Болды, жарайсын!

Керім (*Әзімханға сынап қарап тұрып*). Сен бұл уды маған Абайға беріп, жоқ қыл дең ұсынып тұрсың гой, ә? Берілмейді бұл у, сандалмандар!

Әзім хан. Керім, мұның қалай?

Керім. Сен өзің Абайды Тобықтының ғана Абайы деп білсөн керек, оның тауарихтың Абайы екенін ойламаймысың?

Әзім хан. Ал тауарихта ел бүлігі болмай ма екен? Мұның жолы...

Керім. Мұның жолы теріс беттеп келе жатқан жол.

Әзім хан. Бәсе, не десіп ек.

Керім. Мен әсер етемін де, өзгертемін Абайды.

Әзім хан. Абайды үйтіп ала алмайсың, барған сайын қанат-құйрығы жетіліп, тобы көбейіп барады.

Керім. Тобы ма? Тобы тозады... үзамайды.

Ә з і м х а н. Өзі тозбаса, тобы да тозбайды.

К е р і м. Менің Абаймен пікір тартысым бар, бірақ қара басына қастығым жоқ. Кейін кенірек сөйлесерміз. Әзірше біліп қой. Мынау сүмдықты істептеймін мен сендерге.

Ә з і м х а н. Өй, тоқташы өзің. (*Долгов шыгады. Өз-өзіне.*) Тағы да туңғылтем деп әуресің ғой. Жоқ, шырак, мен енді күдер үзбейтін болгам...

Kөрініс

Д о л г о в (*Kерімге*). Керім, сен Әзімханды европаша оқыған, білімді деп бағалайсың, білемін. Бірақ Европа білімінің екі жұзді семсер тәріздісі де бар. Жандарал қазынасы соғанғана толы болмасын. Есінде болсын. (*Күледі*.)

Сол кезде жастар жабырлап шыгады. Ортаға Қарлығаш, Магыш. Қарлығаш Әбдірахманды ерте кеп, сөзін бастай береді. Баймағамбет бірге келген, Долгов құлғен бойында солай кетеді.

Kөрініс

К е р і м (*Әзімханға*). Осыны кетірудің бір амалын істеши.

Ә з і м х а н. Асықпа, ескергем.

К е р і м. Діні, қаны жат демей, бұл да қанат бопты. Бірақ тайдырысан, ешкім секем алмастай қып, сездірмей тайдыры.

Ә з і м х а н. Бұл арадан тиетін кісі жоқ. Ұлық өзі әпкетеді. Әнеуті бас жөнінде қағаз түсірген... Бұл доктор, бүтін әсіреле керексіз доктор боп тұр.

Керім кетеді.

Kөрініс

Ә й ғ е р і м (*сөйлен келе жатады*). Ажар – Айдардың амандақ тойы... Әбішім, сенін де келген тойың.

Ә б д і р а х м а н. Рахмет, апа! (*Үй жасауына қарап жүреді*.)

Әйгерім. Қызық үстінде қызық өссін деуші едім,
Әбішім! Мен сенің Мағыш туралы жауабына қана алмадым
гой!

Әбірахман (басын шайқап). Тағы айттыңыз ба?

Әйгерім. Айтамын, қарағым... Не ойлағаның бар?
(Жауап жок.) Ана жолы Мағыш сенің түрінен именіп, жудеп
кетті.

Әбірахман. Қойсаңызшы, апа, япымай!

Әйгерім. Сен Мағыштың кім екенін білмейсің.
Онымен тең жан таппайсын, айтсаншы бізге?

Әбірахман (Магашқа). Осы сенің де айтпағың
осы ма?

Магаш. Енді кайтейік! Өзгеден бұрын Нарымбет
бар, барлық анау жауласып отырган Оразбайлар бар. Мағышты
сыртқа серіпсек, ағайын жаулығы бұрынғыдан
шиеленісіп болады. Соның бәрінің зілі кімге барып түседі?
Тағы айналып кеп кәрі әкене салмақ бол түседі гой?..

Әбірахман. Ия, сонын бәрі қыын болған, ең
оңайы менің халім бол па? (Сырттағы әнді тыңдалап қап.)
Анау шырқап жатқан кім осы?

Магаш. Айдар гой. “Еңлік – Кебегін” жырлап
отыр. Жүрт қоймастан қайта-қайта айткызып жатыр...

Әбірахман. Ә-ә, Еңлік пе? Жыры жақсы-ақ екен,
қайырлы болсын.

Магаш. Осы иен жайлайдың қалың елі кеше мен
бүгінгінің өзінде-ақ жаттап, таратып әкетіп жатыр талайға.

Әбірахман. Бақыттысың, Айдар!

Магаш. Мен тағы барып тыңдайыншы. (Кетеді.)

Әбірахман (өз ойымен). Тым құрмаса, сен
бақытты болшы. (Мағышты ертіп Қарлығаш келеді.) Мен
ше? Сен де бір кірпіш дуниеге. Кетігін тап та бар қалан...
(Күрсінеді.) О-о, өмір!

Әйгерім кетеді. Жастар алдыңғы үйге орналасып отырысып жатады.

Карлығаш (Әбдірахманды оңашалап). Сен өзің бері
карашы осы, қайнам! Мағышты өзің кім деп жүрсің? Атаң
үмытқанбысың? Бір емес, екі емес ол келеді, тіпті сен күйеу

емессің, ол күйеу, ол қалыңдық емес, сен қалыңдық бол талдырдың гой, сығыр мұндар. (*Көнке.*) Беті ашылмаған қайным ең, өлде бет ашарынды алайын ба? (*Жұрт құледі.*) Ал амандас, әне, зандарың қалай болушы еді? Құшактасушы маедің? Иіскеуші ме едің, қайтушең? Амандас.

Ә з і м х а н (*күліп кеп*). Ал, бәлем...

Ә б д і р а х м а н (*Мағышпен амандасып*). Осылардың екеуімізді тели беретіні несі, лайық па осылар?

М а ғ ы ш. Лайық емес, Әбіш... Рас айтасыз... (*Қарлығашқа.*) Әркімнің төресі өз жүргегі гой. Бекіне ме, шегіне ме — кісінің өзі білсін де.

Ә з і м х а н. Әй, Мағыш-ай, соның жүрегіне билетіп қайтесің? Жүрек бакыр тұтқын болмай, сау жүр деймісің?

М а ғ ы ш. Тұрпайы айтса да, тұра айтты-ау, (*Бетін басады, жыым-жырт.*) Қайдан білейін?

Қ а р л ы ғ а ш. Қойшы тәйірі, бірсесе бірің толқып, бірсесе бірің лоблып. Үндеме, үндемеші осы... Өзім бір ебін тауып тұрмын. Бір тал шашын ғана әперші. Бағана жолшыбай бақсыға сөйлесіп келіп ем. Бәлемді шындал қолға алайын, көрерсің. Үндеме, ойнай бер.

Мағыш, Әбдірахмандар кетеді. Жалғыз қалған Қарлығашқа
Көкпай келеді.

К е к п а й (*өлеңмен*).

Қарлығашым, қалам қасым,
Шырай берер күнің бар ма?
Онда, құдай, көздің жасын!

Абай шығып, тындал тұрады.

Қ а р л ы ғ а ш. Құлқының курсын!

К е к п а й. Алда тәңір, не дейді? Айнадағы ақ бөпем...

А б а й (*күліп*). О-о, сорлы Көкпай, неғып өүкен түсіп тұр? Не деп тұр мынау, Қарлығаш?

Қ а р л ы ғ а ш. Абай аға, не береке бар дейсіз осынын сөзінде?

А б а й. Жоқ, шынын айтшы?

Қарлығаш. Өлдім-талдым деп өзеуреген болад та, тәнір.

Абай. Бәссе, олай болса, ақыл білсөң аяма, Қарлығаш, мұны.

Кекпай. Абай аға, тұз-еңбегін жарастырады десе кісінің, мұныңыз не, сығыр?

Абай. Уай, Қекпай, құдайдан да қорқу керек емес пе? Осы өлдім-талдым дегенің талайын білуші ем ғой? Қайсының қасында қалдың? Кімге опа бердің? Қарлығашты қайтіп алдатам саган?

Кекпай. Ойбай, құдай-ау, күелік айтыңыз деп қашан шақырдым осы? Бұл шам, мен пәруанасты боп өтсін дегенің бе? Мұныңыз не, қарап тұрып?

Қарлығаш. Құлқының құрсын, пәруанасты не өзінің?

Абай. Да, тәнір, көбелекпін дейді. Көбелек боп отыңда күйдім дейді. Көбелек деген тым құрса, қағылез болса керек еді. Осындай, дәл дөңбектей көбелек көргенің бар ма, Қарлығаш!

Қарлығаш (*куліп*). Құлқыны құрсын.

Абай. Ендеши (*өлеңмен*):

Көбелекке шамнан әсте

Рахым жоқ! — де.

Кекпай (*өлеңмен*).

Бірақ сол шам

Жалғыз жанар,

Жақын жоқ!.. — де.

Оған Қарлығаш не дейді?

Абай. Арғы жауабын Қарлығаш енді өзі айтады...

Кете береді.

Кекпай (*өлеңмен*).

Жүйрік тіл, терең ой,

Сол күнде қайда едің?

Фашыққа мойын қой,

Женілдің, женілдің... —

деген өзі емес пе еді? Жоқ, қанша жақсы болса да, тап осы жолғы істеп кеткені тіпті жақсылық емес, тыңдама. Қәне, не дейсін?

Қ а р л ы ғ а ш. Ишің жарылсын! (*Күліп жөнеледі.*)

К ө к п а й. Қап, жолы болмас жігітті түйенің үстінен де ит қабады деген осы екен, ә!

Керімді ертіп Тәкежан шыгады.

Т ө к е ж а н. Эй, осы естіп-көріп журмісің мына пәлені, жоқ па? Бар жайлаудың бала-шаға, құл-құтанына шейін Қабекенді қабан деп, мынаның жырын жайып әкетті. Ана жақта Оразбай, Жиреншелер естіп түлен тұтіп жатыр, тыясын ба, жоқ па? Бұ не қара басты Абай екеуінді?

К е р і м. Мен қайтейін, бәрі-бәрі Абайдан. Қолындан келсе, тыйсаншы өзің?

Т ө к е ж а н. Мен Оразбай алдында арылдым. Менде кінә жоғын олар біледі, бірақ осыны көріп үндемей отырған саған ба?.. Бар пәле саған үйіледі. Қашан айттың деме!

К е р і м. Өзіне батпай, ізіне батып, бұ не дегендерің осы?

Т ө к е ж а н. Бар тетік сенде, сенде дейді ғой? Сал салмақты, тый мынаны, болмаса, көріскеннің алды-арты осы.

Кетеді. Мағауия, Көкпай, Абай, Зейнеп, Баймағамбеттер Айдарды коршап шыгады, қуанышты.

М а ғ а у и я. Өлеңінде ұзак өріс, жатық шабыс бар.

К ө к п а й. Өріс болғанда, өрге де шауып шығам деп түр ғой.

К е р і м. Уа, қойшы, шын айтамысың осыны? Тіпті жақсы емес...

К ө к п а й. Е, несі жақлады?

К е р і м. “Женсікшіл ел жетпей мактайды, желекпелер шын деп ойлайды” деп еді Абай ағам.

К ө к п а й. Өй, қойшы, тәйір!

З е й н е п.

Тілге жеңіл, жүрекке жылды тиіп

Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы, —
деп еді-ау Абай. Шәкірт болса, ұстазын қуантар шәкірт болсын да. Онан соң мен осыны Жәнекеме тартқан желді аяқ көрдім, әйгілі Жанақты айтам.

М ағауи я. Ә, болды, Зейнепке ұнаса шынымен
қайырлы болсын!

К е р і м. Мен жазсам, тіпті бұлай жазбас ем.

А й д а р. Керім, енді мұның әділет емес қой. Сен жаз-
ғанның көшірмесін жазсам, мен Айдар да болмас ем гой? (*Күлкі*)

А б а й. Тіршілік – бәсеке, жарыс; дүние – бәйге
үлестіруші. Өнер жарысын айтамын. Ол Оразбайдың жары-
сы емес қой, игілік жарысы. Өнер жарысында бәсекелессен
де әділ бол. Сап сұлу өнер бықсық ойдан тумайды, шыншыл
таза жүректен ғана туады. Бәсеке “Неге озасың?” – деп құйыс-
қаннан алу болмасын. “Неге қалам?” деп өзінді өзің қамшы-
лауың болсын. Соңда ғана мін емес. Ә, тоқтандар, Зейнепке
тыңдатып, осының бағасын бір естісендер етті. Талай өр сөздің
төркіні осы Зейнептің шыққан ұсыы гой.

Д а у ы с т а р. Ал, Зейнеп апа, Зейнеп апа, өзің, өзің
айт!

З е й н е п (өлеңмен).

Жан сүйінер өлең айт ел ерерлік,
Өлеңге қыбырлатып жан берерлік.

Қапа қоңіл қайғысын таза жуып,
Сергек дене мас болып сендерлік.

Естісем бұл лебізді, Айдар, сенен,
Байғазым осы болсын мен берерлік.

Д а у ы с т а р. О, қайырлы, қайырлы болсын, Айдар!
Тойыңда той үлассын!

З е й н е п. Айдар, құтты болсын! Осыны өзім айтып
жүрейін, үйретіп жіберші маған. Абай, бірак қолқам онымен
бітпейді. Өүелі осы дәл өз басыңа арналған орайлы дауымды
осындауда бір айтайынши.

А б а й. Айтарын балаларға айттар ма деп ем, сен ныса-
наңа мені байлайын дедің бе? Қайтейін, айт.

З е й н е п. Айтсам, осы білегі күшті нені айтады?
Күшсізге еткен зорлығын айтады. Күшсіз несін айтады?
Күштіден көрген қорлығын айтады. Мен бұл жолы жыны-
сымның даугерімін. Осы көшілігің, бастығы, Абай, өзің, өр
жайды айтасың, жақсы айтасың, бірақ осы бір ғана жерге
сылти басасың-ау...

Б а й м ағ а м б е т. Я, о кай жер, жазған-ay?

З е й н е п. Осы сүйдім-күйдімді көп жазасың, түте, қас-
қабағың жарасқан қызды ғана көресің білем. Жаппай жыла-

ған қыз, жағалай жесірді неге бір көрмейсіндер, неге соны жырламайсыңдар?

Б а й м ағ а м б е т. Қап, болмас, түп етектен алды-ау, кеп!

А б а й. Бәрекелді, Зейнеп, тауып айттың! Көріндерші, анау Пушкин орыс қызының ой-сезімін қалай айтқан? Ерлі әйелдің қасірет-зарын Толстой қалай жеткізген? Ойланып, толғанатын шағымыз жеткен еді. Айдардың мына жыры осындай бір жаңа жырдың басы есепті. Соған қуанамын. Қек қанат балапан жұтсын шаш, тапсын заң деп еді, бүтін Айдар шырқап ұшып, қанатының бір ұшын көрсетті. Жаңа Еңлік – Кебек бұрын жолсыз жазамен өліп кетсе, бүтін Айдар қайта туған Кебек бол тур. Сол ауыр күннен өнер ала туыш түр. Осы менің қайырлы болсыным. Айдар, Ажар және барлық ақын достар – бәріңде де айтамын.

К ө к п а й. Ойпыр-ау, Айдар, тілті төбем көкке жеткендей болдым ғой, сен үшін.

А й д а р. Абай аға, мені біржолата еліттіңіз ғой!

Абай Зейнеппен сөйлесіп отырады.

К е р і м. Шынды айту керек кой, мен сенің еңбегіңнен о қасиетті көргем жок.

М ағ а у и я. Неғыл дейсің, Керім, несі олқы?

К е р і м. Өй, қойындаршы, осы елдің жесірін бір алыш, атасын бір нәлдетеп, қайда баrasыңдар? Елге не дейміз? На-мысын шабактай бермесендерші беталды?

А й д а р. Япрай, Керім, сүйтіп пе едім? Сен не дедің, батыр-ау?

М ағ а у и я. Тілті мынау бадырайтып түрған қызған-шактың сөзі ғой!

К е р і м (*ашуланып*). Жә, болды, тынданамаймын...

Б а й м ағ а м б е т. Е-е, дәт депті, дәтің болса – айт депті-ау. Ергеде бір Итальян деген елде Матсар, Салгері деген күйші болыпты-ау... Матсар кеудесінен күй саулаған, бар-мағынан бал тамған, құдайыңың өзі сүйген өнерпаз екен. Өзгеге қыын бұған онай екен дейді... Салгері... Салгері болса тырысумен, тырбанумен күйші екен. Бірақ қанша тырысса да, Матсардың сонына ілесе алмайды екен. Күндерде бір күн Салгері Матсарға кеп отырса, Матсар бір жаңа күйін ойнайды.

Сүйтсе кара шапан жамылған, бір қаралы жан келіп, жоктау күйін жазып бер депті де, соған шығарған күйі екен. Салгері келіп, әлгіні естил, күйіне құмартады. О, құдай, тілегенге бермейсін, текпілегенге бересін? Тілегенге берсөн, маған берер едің-ау... Мынау неткен мазағын деп қиналып кеп, ақыры, бір байлау жасайды. Кесел байлау жасайды. Бір кой сойып, үйіне Матсарды түстікке шақырып отырып, өз қолынан у беріп өлтірілті дейді. “Дозактан бетер қызығаныш” деген нақыл содан қалыпты-ау...

К ө к п а й. Ендеше, тап сол Матсар біздің Айдар деймін...

А й д а р. Қой, қойшы.

М ағ а у и я. Айдар екені рас.

Ә з і м х а н. Онда Салгері кім болғаны?.. Оны да табарсындар.

А б а й. Қой, қойындар, шек жоқ болса да, әзілде кек жоқ. Ол заманнын мінезі бұл ортада жоқ... Шек біліндер...

Әйелдер тола шығады, қыз-келіншектер қоршалап Ажарды ертіп кіргізеді.

К ө к п а й. Уау, құтты, құтты болсын! Ау, ал мен беташар айтамын.

Уау, келінді көріндер,

Көрімдігін беріндер,

Берерінді бүркемей,

Қолыңа ала келіндер!

Жылқы берсөн — аттан бер.

Тұсі келсін актан кер.

Абай аға — қайын атаға бір сөлем!

Күліп, Абайға өзі сөлем етеді.

Түйе берсөң — түстісін,

Сүйсіндірер сүттісін...

Әйтерімдей қайын енеге бір сөлем!

Өзі тағы иіледі. Күлкі.

Атаңдар, атай отырындар.

А б а й (*Әйгерімге*). Мынау екеумізден алмай қоймас, сірә.

Ә й г е р і м. Аңдыған жерін көрмейсіз бе, кім айтқызды өзіне?

К ө к п а й. Ә-ә, қысыла беріндерші, тым құрыса, сүйтіп. Абай аға, бағанағының кегі. (*Күлкі*).

А б а й. Құдай сакта, сүйткенмен, сазайынды Қарлығаш берсін.

Қошқар берсең — түктісін,

Жұт, індетке мықтысын.

Қайнаға Әбіш жанға бір сәлем!

Ешкі берсең — жеке бер,

Бақырауық теке бер.

Осы кезде қоныраулатқан арбаның дыбысы естіледі. Тасыр-тұсыр...
Үйдегілер: “Бұ кім? О кім?” десіп қожырая бастайды... “Былай тұр,
былай тұр” деп есіктегілерді қағып, асығыс басып атшабар кіреді.

Төсінде үлкен жез знак, мойнында үлкен былғары сумка.

А т ш а б а р. Долгов, Долгов, бармысын?

О р м а н. Әне, бақырауық текең өзі де кеп жетті. (*Күлкі*.)
А б а й. Жә, токта, немене?

А т ш а б а р. Тыста пристав тосып тұр... Долгов, сені тез шақырып кел деді. Тығыз бүйрық бар...

Д о л г о в. Қазір...

А б а й. Бұ не өзі, немене еken?..

Д о л г о в (*шығуға ыңғайланиы*). Е, айдаудағы Долгов ұлыққа керек болса, мәлім ғой, құдалық жайын сөйлеседі деймісін, Абай. (*Күлін, кетеді*.)

А б а й. Бұ не еken өзі? Біліндерші, білейікші...

Жүрттың бәрі тұрып ере шығады. Үйде Айдар, Керімді үстап қалады.

Kөрініс

А й д а р. Керім, мен мына мерекенің үстінде жүрт көзінше тоқтап қалдым жаңа... Осы сен маған наразы сияқтысың ғой? Жөнінді айтшы.

К е р і м. Наразымын, кінәлаймын мен сені...

А й д а р. Тек қызғаныш емес кой өзі?..

К е р і м. Догар сол сөзді.

А й д а р. Ендеше, кінәнді айт. Айтып өлтір.

К е р і м. Сен өлеңінің ішінде Кенгірбайдың әруағын күнірентіспің.

А й д а р. Е, Енлік пен Кебекті, екі ғашықты парага сатып, ат құйрығына байлатып өлтірген сол емес пе еді? Оны Абай ағам да айтты ғой жүгіністе...

К е р і м. Ол барымтасы. Айтылды – кетті бір жел сөз. Сен ше? Сен балталаса кетпестей таңба басып отырсың. Қабан депсің. Ол таңба – осы елдің сүйегіне басқан таңбан. Бұда намысы бар аталы ел, ел арына шабуыл жасап отырсың. Мен кешпеймін мұнынды, әруақ кешпейді! Әруақ қарғысы жетер саған да.

А й д а р. Ей, Керім, сені мен жаңа тани бастадым ғой. Сенің жүгіністе сөйлеген сөзіңің бірін естіп, мен екі ұдай бол қап ем. Шынға – шын орай болсын. Олай болса, Жи-реншемен карсыласқанда, өуелі Айдардың, сонан соң Абайдың жонын төсегенің шалалық емес, әдейі төсеген екенсің ғой.

К е р і м. Тоқтат сүмдүк жаланды. Осы елдің өлісін бір, тірісін екі жарапалақ пе ең?

А й д а р. Абай ағам сені Жиреншеден корыққандықтан жасқанып қалды деп еді, шіркін, қайран Абай осы саған да сеніп жүр-ая...

К е р і м. Е, елден елді айырып болып ең, енді кеп ініден ағаны айыруын қалды ма? Жылжи-жылжи енді соған да жеттің бе? Ендеше, сені атпаган әруақ – әруақ болмай, саған тимеген карғыс – карғыс болмай кетсін.

Ажар, Қарлығаш жүгіріп шығады.

Kөрініс

А ж а р. Айдар, бауырым... Жақсы күнінді осындей жаман сөзбен лайламақ па ең? Тоқтат... Қойшы, жүрші...

Айда р. Төреңе құлдық... Ажар қалқам... айып етпе...
Жаңылған екем.

А жа р (*Керімге*). Керім, сен де айтар сөзінді тапқан
екенсің... Не бол отырсың?

Айдарды ертіп кетеді.

Kөрініс

Қарлығаш (*Керімнің қасына отыра қап*). Қайным,
айналайын жақсы қайным, неғып қиналып отырсың?.. Әлде
құлқыны құрғыр әлті қалжың сөздер батты ма? Неге кату-
ландың? Қойшы... (*Керім үнделемейді*.) Насыбайыңды берші!
(*Керімнің қалтасына қолын салып жіберіп сауытын алып,*
қарамастан тығынын алып алақанына сала береді, сөйлеп
жатады.) Дос-құрбыңның жақсылық тілеуі емес пе? (*Шак-*
шаға қарап.) Алғрай, мынау шақшаң не деген жақсы еді!..
Маған... (*Алақанына сала береді*.)

Керім (*жалт қарап, сауытты бас салып*). Өй, токта,
бері өкел!..

Қарлығаш (*шошып қап*). О, құлқының... Шошып
қалдым гой. Алмайым шақшанды.

Керім. Бері өпкел, бері. (*Жұлып алады*.)

Қарлығаш. Насыбайың бердейім... Берші атайын!..

Керім. Бұл насыбай емес, дәрім... Мә, насыбай!

Шақшасын береді. Қарлығаш атып алып, шығып кетеді. Керім жалғыз.

Алдында үстел үстінде жасаулы қымыз. Қолына у сауытын үстал
қадалып қарап отыр.

Қара түнде жұбанарлық ұл туса, түнде қандай жазық
бар? Жарқыраған тал түсте жан шырағы сөнер болса, жары-
ғында қасиет қане? Қatalдық, сүмдых түні емес, туғызары
игі болса. Қара жерден алтындаид дән шықпай ма? Жазаның
бәрі қаза емес... Жараны емдер жаза да бар. Мен тарихтың
тай түлшары емеспін. Орыстан барып өнеге іздер Абай емеспін
мен. Надандық пен қараңғыны қармайтын Оразбай да емеспін
мен. Мен Керіммін. Жолым даңғыл. Құбылам менің орнын-

да. Ислам! Мәңгі бағыт, жарқын жолым, бәрінен де жақын жолым бір ислам, дін – ислам... Бүтін сарбелге жеттім. Адасқан жол артта қалдың, қош бол! Енді қайрылмаспын. Сен қисыкқа кеттің ғой, кінө өзінде. Саған жоқпышын. Жаңа желі байладым... Жаңа тілеу бастадым. Сен емес, мен бастаймын ендігі елдің иен көшін. Айрыламын мінекей... (*Сауытқа қарап*.) Айырар сына сен бол тұрсын... Сағатына кез келдің. Біте қайнап қалған бірлік онайлықпен айрылмайтын, жыртылып қана айрылар. Қан акттай қалмас сірә де.

Уын бір кесеге асығыс салып жіберіп шайқап қояды. Әзімхан есіктен қарап Керімнің сауытын көреді де, дәмеленеді.

Ә з і м х а н. Орайы келер, ойланарсың деп едім, Керім...
К е р і м (*сауытты үстап*). Ия, ойланып болдым...
Ә з і м х а н. Бәсе, дер кезі екен.
К е р і м. Сен не білдім деп тұрсын?
Ә з і м х а н. Мынау ше?

К е р і м. Тапқан екенсің, қанжығада жүретін жан торсығынды. Мен ашумен біраз қиналдым да, акыры, міне, жаман ойдың бәрін жойдым. Қураған уың мынау ма, ал мінекей көзің жетсін. Қас етпейді, жок болады.

Ә з і м х а н. Жаным-ау, әзіл ме, шын ба осы? Сыр ұшығын қашан білем мен бұдан?

Керім удың аузын ашып, шашып отқа өртеп жіберіп, сауытын іргеге таставды. Осы кезде өлгі кеткен жұрт қайта келеді. Керім, Айдар, Абайлар катар отырады.

Kөрініс

Д о л г о в (*қымызын қайта көтеріп*). Достар, бүйрық кепті, мен бұл өнірден кететін болыппын.

Б а й м ағ а м б е т. Не дейді, қайда, Шодыр!?
К ө к п а й. Келгені ғой, әттен!

Д о л г о в. Достар, қоштасарлық шақ жетті. Айдау орнын тағы ауыстырғалы отыр маған. Енді қайтіп, қашан көрем? Қөрермін бе, туғандарым? Ұлыққа біздің достығымыз жақпапты. Сезікті достық деген ғой. Бүйте берсе орыс, қазақ

бірін-бірі үғынып... (*Әзімханға қарап.*) Қойдым... қойдым, Әзімхан, қадалмай-ақ кой. Қош болындар, достарым. Айдаудың қараң жылдарын аса қымбат жыл етіп едіндер. Қайда жүрсем де кеменгер досым Абай аға және барлық басқаларың бар, ұмытарым жок. Сендер маған өз халқынды, қазак халқын суюді үйреттіндер. Фасырлық қайғы шерін маған да таңытып едіндер. Тағы жақпады-ау, Әзімхан... Жарайды... Басқа жайды айтайын. Достарым, менін туған елімнің бір әдетінде сүйікті жанның құрметіне ас кетеру бар еді. Осы тойда Айдар, Ажар екеуіне зор қуаныш, бак тілеймін! Екеуінің катарына қазактың бақытты болған ұл-қызы тізілсін! (*Айдардың сүйеді.*)

К е р і м (*Айдарға бағанағы у салған кесені беріп жастып*). Біз көп емес едік, аз едік. Ортамыздан тағы бір дос кетіп жатыр. Бағанағы сөздер ашумен айттылып қалған қалас сөздер еді. Тастайық. Қуанышың қайырлы болсын... Мә, іш! (*Айдар ішін жібереді.*)

Д о л г о в. Ал, енді мен жүремін.

А б а й. Федор Иванович, ұмытылmas досымсын. Қайда жүрсөң де тілеуім бір, біраз айттысып қалатын сөзім бар. Жүр, мен сені шыгарып салайын.

Құшактап алады, бірге шығады.

Д а у ы с т а р. Жүріндер, жүр... Бәріміз де шығарамыз.

К ө к п а й. Қайран ұл, тусан осындау ту, қабағын да шытпайды-ау! Осындаи ерді тапқан ана да емес пе! Жүріндер.

Барлық жүрт кетеді. Ажар, Айдар ғана есік алдында.

Kөрініс

А ж а р. Жаным Айдар, Керіммен жарастың ба?

А й д а р. Тастайық, деді ғой өзі. Жақсы күнімді мұнарға бастырып нетемін?

А ж а р. Не керек бәсе, қуанышым!

А й д а р. Бір сөзі тастай тиіп еді, Абай ағама айтажаздал ем.

А ж а р. Қандай сөз?

А й д а р. Тек аға-інінің арасын айырмақсың деді де, аузымды тылсыммен бугандай ғып қойды. Енді аузынан шығарар дәрменім жоқ...

А ж а р. Әйтеуір, қалды ғой бәрі?

А й д а р. Қалды ғой, қалқам, көңіліне алмашы енді.

А ж а р. Құдай-ау, жеткіздің бе тілегіме, көз жасымды идің бе? Айдар жаным! (*Құшактайды.*)

А й д а р. Ажарым... Енді біздің бақытымызға байлау жоқ... Тек қана ұзағынан!..

А ж а р (*құшактап сүйіп*). Әмин, ұзағынан!

А й д а р. Ұзағынан ғана сүйіндір. (*Сүйіседі.*)

А ж а р. Жасаған!..

Ш Ы М Ы Л Д Ы К

Бесіншиi сурет

Сахнаның бір шеті Айдардың отауының іші. Алысыракта өзге үйлердің төбелері көрінеді. Тыста сахнаның екінші шетінде, кілем үстінде Әйгерім, Мағыш, Мағауиялар отыр. Үй-ішінде бұрынғы жасау... Биік төсекте өл үстінде Айдар жатыр. Төсек жанында Абай, Әблірахман, Ажар.

Көрініс

А й д а р (*есін жиып*). Дәрігер де кетті, жүріп кетті ғой?

А б а й. Жүріп кетті, қарағым!

А й д а р. Текке кеткен жоқ, біліп кетті ғой.

А б а й. Түк білмейтін жаман дәрігер екен, құрғыр.

Ә б д і р а х м а н. Долгов та болмады-ау.

А й д а р. О да менің сорым да. (*Токтап.*) Абай аға, қолынды созшы маған! (*Абай қолын үстайды.*) Жан аға, қысылдым ғой... Такау ғой.

А ж а р. Құдай-ау, рахымың қайда? Көз жасым аз бол па еді? Бақыты күйген мен сорлы, қаралы аспан басымда еді. Жарық жұлдызым, ағып өтіп сен де кетпек болдың-ау? Сенен қалып не болам?..

Ә б д і р а х м а н. Ажар, бауырым, сабыр етші!

А й д а р. Қолымнан ұстап, отқа бірге түсіп ен. Сенімен кешкен аз күнім, азғантай күнім, көлеңке жоқ, ымырт жоқ, түні жоқ жалғыз жарық күн еді. Әттен, жалғыз-ақ күн болғаны несі? Әділет пе? Бір сәт те қабақ шытып көріскен жоқ ек. Алғыстан басқа айтарым не? Қайтейін.

А ж а р (*күшақтап жығылып*). Жоқ, өлмейсің, өшпейсің сен, жарығым... Атама, айтпаши! Кетпейсің сен, қалмаймын, мұндай сүмдүк жаза шегер жазығымыз жоқ-ты біздің, жасаған! (*Үнсіз қүшақтап қалады, Абай жылап отыр.*)

А б а й. Я, ку тағдыр, сен не деген қызғаншақ ен? Неткен әділетсіз, катал едің?

Жым-жырт, тыста жүдеп отырған жандарға Баймагамбет асығып келеді. Сыртта дабыр естіледі.

Ә й г е р і м. Немене? Бұл не дабыр, құрып қалғыр?

Б а й м ағ а м б е т. Нарымбет! Нарымбет кепті, Машысты шақырып жатыр.

М ағ а у и я. Тоқтат, тоқтатыш ана құрғырды!

М ағ ы ш. Қайтпаймын мен, не деп кетем мынау күйдің үстінде.

Ә й г е р і м. Ендеше, барсын, кетсін деші!

Нарымбет (*даладан дауыстап*). Бол, қайда Мағыш, жүр бері.

Тәкежан шығады.

М ағ а у и я. Тоқтатсанызышы ана бір құрғырыңызды.

Т ө к е ж а н. Тоқтамайды, неге тоқтайды, қарындастына кеп түр. Екіудай қылып, не мазағы Әбдірахманның?

А б а й (*үйден*). Әбіш, бар, тоқтатыш. Бұл қай кеселдері?

Әбіш шығады.

М ағау и я (*Тәкежанға*). Япырай, Тәкежан аға, сіз қалай едіңз?

Ә б д і р а х м а н. Тоқта... Догар сөздерінді. Неткен жансындар?

Т ә к е ж а н (*Мағышқа*). Айдардан, жаттан айрылам деп жылайсың. Ана женген, жақының кеткелі жатыр. Оны неге ойламайсың сен?

Ә б д і р а х м а н (*жакындан*). Токтаңдар, не болған сендерге?

Тәкежан кетеді. Сырттан Нарымбет дауысы. “Қоймаймын, қарамаймын өлгеміне, алып кетемін”. Әбдірахман Мағаянға жетіп келіп.

Уа, құшы, Мағаш, кетірші мына кесірді, не керек өзіне?

М ағау и я (*шығады*). Не бол кеткен, жандарым-ау?

М ағау и я (*Әбдірахманға*). Нарымбет Мағыш туралы. Мазагы жетті, алып кетем дейді.

Ә б д і р а х м а н. Сүмдық, мынау өлім үстінде. Кетір, ендеше, бәрін кетір.

А б а й (*Әбдірахманға*). Токта, бұл кім өзі, Нарымбет пе?

Ә б д і р а х м а н. Сол.

А б а й. Не ғыл дейді?

Ә б д і р а х м а н. Жай, сандалып жүр.

А б а й. Жай емес қой... Мағыш жайы ғой.

Ә б д і р а х м а н. Аға, Айдарға барайық та.

А б а й. Білемін. Бірақ мен Мағышты қатты аямын, қимаймын.

Ә б д і р а х м а н. Құдай-ау, сондайды ойлар сағат па? Айдар ше?

А б а й. Білемін. Барамын қазір... Бірақ Мағышқа да өлім сағатын күткенмен тең. Қазір кетсе, біржола кетеді. Жетті. Әділет керек оған да, не деуші едін?

Ә б д і р а х м а н. Менің сөйлер мүршам жоқ.

А б а й. Неге, неменең бар?

Ә б д і р а х м а н. Сізді аямын. Айта алмаймын.

А б а й. Мені аяса, тағдыр аясын. Сен аяғанмен қолында не түр сенін.

Ә б д і р а х м а н. Қабат қаза ғазап қой. Қиналасыз ғой!

А б а й. Шыдадым, күттім. Айт, балам!

Ә б д і р а х м а н. Ендеңе, аға, мынау Айдар өлім үстінде жатыр. Одан бір айрыласың. Екінші, мен де бұл дүниелік жан емеспін. Мен де өлім жазасына бұйырылған жанмын.

А б а й. Қуатым-ай, не дейсің?

Ә б д і р а х м а н. Мен құрт аурумын. Ауру женді, өшіп барамын. Білемін. Мағышты қайтіп сорлы етем?

А б а й. Қараңғыда қамалған еліңе сен білім жарығын әкелген күні мен еңбегі жанған әке болармын деп ем. Жаңа қүннің жыл құсы боларсың деп ем Айдар екеуінді. Бар үмітім, бар қуатым... Қос қанатым. Қос қалқамды қоймаған дүние-ай, неткен зұлым ең?

Ә б д і р а х м а н (әкесінің құшағында). Әділетсіз жаратылыс! Бүйтер болсаң, неге әкелдің бұл дүниеге?.. Өлім әкініш емес, аға, жанбай сөнген жасымды қайтем? Еңбегімнің жемісін елге әкеп екпек ем. Қайран әкем, тәрбиенде актамақ ем. Енді міне, біткелі тұр сапарым. Айдар да бір, мен де бір...

А б а й. Қарағым... Ендеңе, сенде жазық жоқ. Бірақ Мағышқа да кінәм жоқ. Тым құрмаса сол қарғамай кетсін. Шыныңды айт. Бақыл болсын. Арыздасып айрыл, бар. (Абай жылаған бойы шөгіп, отырып қалауды.)

Н а р ы м б е т. Қайда деймін, Мағыш? Жүр бермен.

Ә б д і р а х м а н. Мағауия, айтшы анаған. Мағыш қазір барады деші.

М ағ ы ш. Не дейсің, Әбіш! Не жазығым бар еді?

Ә б д і р а х м а н. Мағыш, бері келші! (Maғыш келеді.) Мұны сөйлер кез емес еді. Қоріп отырсың. Бірақ Нарымбет аяйтын емес қой. Жаным Мағыш, менің саған зоредей де кінәм жоқ. Қайта, коріп-танып білгеннен бері, соншалық бір газиз жанның мен деп бейіл бергеніне бар әлімше куанам да алғыс айтам. Бірақ тағдыр мені аямады. Жаңа әкеме сырымды айттым. Амалсыз айттым. Айдар қазасының үстінде, қабат каза көргендей, ғазапта отыр, өнекей. Саған да сол шынымды айтам. Мен науқаспын. Жазылмастай науқаспын, аз-ақ күндік өмірім қалды. Бақыт үшін, тірлік үшін жаралсам – сенен басқа жан тандамас едім. Бірақ мына өшіп бара жаткан шағымда, сені қоса дерпті қып, сорға бастар халым жоқ. Кінәлама, кеш мені.

М ағыш. Әбіш, танымай ма, ойламай ма деп едім, ішінен барды біліпсің. Білмесең де, ойламасаң да сүйіп ем. Сенің дертің менің дертім болар. Бар журегім бір өзіңе берілген. Басқа өмірден менің күтер сәулем жок. Науқасың болса – қасыңыздамын. Барым сенсің.

Ә б і ш. Мағыш! Менің өмірім азғантай. Сен жассың. Науқасым жұқса, саған да қатер. Мен сені өлімге жетектеймін бе?

М ағыш. Сенен бөтен тірлігім жок, Әбіш! (*Жылайды*.)

Ә б і ш. Қалқам-ай, неткен жақыным ең?

М ағыш. Өлім маған қауіп емес.

Ә б і ш. Өлімге де қимаймын.

М ағыш. Қума, жарым, қасыңдан!

Ә б і ш. Өшесін ғой. Бірақ басқа өмірге не деп қиям.

Мағышым, жарым! Қысқа күнім сәулесі.

Құшақтап жылайды. Зейнеп шығады. Әйгерім екеуі Айдардың үйіне кіреді, акырын жүреді.

З е й н е п (*Айдарға жақында*). Қарағым Айдар, сөзінді ұғып қанып ем. Ел бағына тұған ұлан, жарқ етіп бір шығып ең, сормандай ел мәндайына сыймадың ба, кайда кетіп бара-сың?

Айдар үнсіз жылап отырып қалады. Тыста жалтыз бүгіліп Абайдың қасына келген Керім бағанадан сейлеп отыр.

К е р і м (*Абайға*). Сол, Абай аға! Айдардың көңілін сұрай бір келсем, екінші, сізben қоштасып аттанбаққа келдім. Сапар жүрем, ұзақ сапарға ниет қып тұрмын.

А б а й. Тоқта, көрмеймісің Айдарды? Көкірегім уға толы. Менде қазір ой да жок... Қайда қалам?.. Кіммен қалам?!

Әзімхан, Орман, Баймагамбет шығады. Тыстагылардың қасында.

К е р і м. Ауыл үйдің әлегімен менің де күнім өтіп барады. Қазақтан бөтен ел көріп, мұсылман ғаламын аралап, дүниеде не тыныс бар – біліп келем. Көп жерде көп мінім

бар да, кінәм бар. Адам болып арыламын. Ұяңнан үшкан мен де бір балапаның. Өріс тауып: еліме де, өзіме де жол тауып арыламын.

Сыртта лабыр, Нарымбет шыгады.

О р м а н. Ой, Нарымбет, неткен жансың? Осыншалық кәпір ме едің?

Н а р ы м б е т. Өлсе қайтейін Айдар. Қарғыс! Қарғыс жетіп өлген де. Білсін қарғыс жетіп өлгенін. (*Өзіне-өзі*.) Шын жылау бұл ғана емес, жылағанның әкесін кейін көресің!

А й д а р (*үйде есін жиын*). Қарғыс! Кім айтты! (*Шошынып көтеріле беріп*.) Қайда естідім? Осыны бұрын да бір естіп ем, кімнен естідім? Қарғыс? Шақыр... Шақыршы Абай ағамды...

Ә յ ғ е р і м (*жүгіріп Абайға кеп*). Абай, сізді шақырады! Жүріңіз, бірдене айтқалы жатыр.

А б а й (*үйге кіріп жақындал*). Не айтасың, қарагым Айдар?

А й д а р. Абай ага, қарғыс... қарғыстан адам... өле ме?

Осы кезде Керім, Әзімхан ентелеп Абайдың қасына кеп тұрады.

А б а й. Жоқ, қарагым, бекер сөз ол, жоқ сөз.

А й д а р. Ендеше... (*Әлсірей беріп құлай бастап*.) ...Ен-деше... біттім... Әттең... (*Керім мен Әзімхан жаққа қолыт созып, алақанын көтеріп, сілтеп, сілтеп*.) Сенбе! Сенбе! (*Құла-кетеді*.)

А ж а р. Не деді? Құдай-ау, не деді?.. Айта алмай кетті-ау арманын! (*Абай қиналып, айнала береді*.) Неден өлдің? Кімнен көрем? Кімнен көрем, жалғызыым?

К е р і м (*Абайға*). Мынау Әзімханды айтты. Жек көруш еді, осы құрғырды. Кетіру керек еді. (*Орман естіп түрган*.

О р м а н (*Әзімханға*). Өй, жаным, осы жемтік андығай қарақұс тәрізденбей кетші сен, кетші осы арадан!

Ә з і м х а н (*өз-өзіне*). Білерсің, шын жылаудың әкес әлі алдында. (*Орманға*.) Токтай тұр, бәлем, сен, сен құл ма'

О р м а н. Жоғал көзден!..

Айдал салады, үй іші қайғыға батады. Жым-жырт. Айдар үзіліп барады. Абай шыдамай еңіреп, сыртқа шығып отырып қалады.

А б а й. Не дедін? Не жұмбақпен кеттін, қарагым? Арманың сенің кеуденде кетті. Өспей орган өмірің, жанбай сөнген шырағын, қара тұндей қайғы ішінде арман болып менде қалаады. Қайтіп шыдап қалармын, қайдан куат табармын?

К е р і м. Қиналмаңызышы, өзінізді де, бізді де аяңызышы, Абай аға, өлместі құдай жаратып па еді?

А б а й. Қайда кетті? Қайда кеттін, Айдарым!.. Кімді медеу етермін?!

К е р і м. Ауыр қаза үстінде ант етейін, Абай аға... Айдарыңды жоқтатпасқа ант етейін, мінекей. Жыламашы, қиналмашы. (*Жым-жырт.*)

Ш Ы М Ы Л Д Ы К

ТӨРТІНШІ ПЕРДЕ

Алтынышы сурет

Сахна: сайлауга тігілген үйлер. Үш катар боп араларынан тұп-тұзу көше сиякты жол қалдырып тігілген. Өңшең ақ отау. Кестелі дәдегелі отаулар да бар. Алыста мұнартқан тау, ен жайлау, әрлі-берлі сабылып етіп жатқан болыс, би, старшын, атшабарлар. Бөрі де үй-үйлерге нөрсе кіргіздіріп жайғастырып жүр. Қозғалыстарында асығыстық, сарп үргандық бар. Устеріне оқалы шапан киген, мойындарына знектарын салған бір топ болыс, байлар, оқшау шығып, алыска қарап тұр. Орман шығады. Қасында бір топ жай халық. Болыстарға қарап, құлісіп тұрады.

О р м а н.

Мәз болады болысын

Арқаға ұлық қакканға. (*Күлкі.*)

1-к і с і.

Оңашада оязға

Мактамаймын елімді,
Өз еліме айтамын
“Бергем жоқ” деп белімді... (*Күлкі.*)
Дәл өздері.
2-к ісі. Осыларды көріп айтты-ау Абай!..

Kөрініс

Б о л ы с т а р. Жүріндер, ұлық кеп қалады. Жылдам,
алдынан шығайық ұлықтың!..

Тегіс бөріктерін алып, қолтығына тымақтарын тығып, қалбак қағысып
жөнеліседі. Ормандар құлсіп тұрады. Оразбай, Жиренше, Нарымбет,
Текежан шығады.

3-к ісі.
Табаныннан тозасын,
Құр жүгіріп тарпылдап.
О р м а н.
Ант үрганмын өзім де,
Бір мінезбен өтпеймін. (*Күлкі.*)
О р а з б а й. Не шатып тұр мына біреулер?
Н а р ы м б е т. Өлең айтып тұр. Абайдың өлеңін айтып,
болыстарды мазақ етіп тұр шеттерінен.
О р а з б а й. Е-е, бұ да Абайдың пәлесі деп біл!
Н а р ы м б е т. Анау өзге болыстар жапырласып тұр,
шықпаймыз ба алдынан?
О р а з б а й. Е, жарайды, солар-ақ жалбақтап болсын.
Өзіміздің Өзімхан фой.
Ж и р е н ш е. Өзіміздің Өзімхан болғанмен, өзі совет-
ник, жандаралға советник болды деді ме осы?
Т ә к е ж а н. Сайлаушы болып келе жатқанынан
көрмеймісің? Советниктен кем болмас.
Н а р ы м б е т. Бұл советник ояддан қалай болады еken
өз?
Т ә к е ж а н. Ой, тәйірі, ояддан осал деймісің?
Н а р ы м б е т. Түү, жап-жас болса да, барып қапты-ау,
ал, пакырым!

Ж и р е н ш е. Жасына қарамай ма? Тегінде бар гой, марқа тоқты текті жердің бірі емес пе? Содан шығып отыр ғой.

Мес жүгіріп кіреді.

М е с (*Оразбайға*). Ойбай, Ореке, не қарап отырсындар?

О р а з б а й. Е, шұнак, не болды?

М е с. Бәле, ана жақта елді де, елу басыны да бұзып жатқан жоқ па?

Н а р ы м б е т. Не дейді? О кім? Қайсысы?

М е с. Е, тәйірі, Абай да.

Н а р ы м б е т. Тағы да Абай ма, бәсе?

Т ә к е ж а н. Не депті? Не ғып жатыр?

М е с. Е, Нарымбетті болыс сайламандаңдар. Елге жаны ашымайды. Жылайсындар тек, қан қақсайсың, ол адам емес, жыртқыш дей ме, әлде не дейді.

Ж и р е н ш е. Елу басының бәрін жиып па? Бәріне де айтып па?

М е с. Жоқ, бәрі емес, төрттен бірі болар. Бірақ тобыңмен де сойлесем деді.

Т ә к е ж а н. Өз құлағынмен естідің бе осыны?

М е с. Е, тәйірі, онбай кетейін!

О р м а н (*бағанағы топтармен жабысын*).

Жайы мәлім шошқаның

Тұрткенінен жасқанба...

1-к і с і.

Одан үміт кім ғылар

Жол табар деп сасқанда...

М е с. Әне...әне біреулердің сөзін қарашы! Осы топтың бәрін кернеген ылғи осындаі бүлік сөз. Абай сөзі.

Ж и р е н ш е. Е, тәңір, Нарымбетті сайлатпаймын деп, қарсы атып жатқан оғы емес пе... көрмеймісің?

О р м а н (*кулін, өте берін*).

Сүйтсе-дагы елімді

Ұстай алмадым мығымдан.

Кетіп қалысады.

Н а р ы м б е т. Япырау, қалары бар ма, соңымнан қала ма мынау Абай, жоқ па?

О р а з б а й. Ей, Тәкежан, менің сөзім сенде. Ол туысқаның болса, мен құдай дескен құдаңмын. Тоқтатамысың, жоқ па? Не дейсің мынауыңа?

Т ә к е ж а н. Ой, Оразбай-ай, маған бастатудан кетпеп пе еді ол?

О р а з б а й. Ендеше, тек қолымды қоя берші, олай болса!

Т ә к е ж а н. Мен айтайын... Тағы бір, ақырғы жол, ағайын қарызынан құтылайын.

О р а з б а й. Тоқтамаса қайтейін?

Т ә к е ж а н. Тоқтамаса білгенінді қыл... Мен де болдым. Қажыдым.

О р а з б а й. Арылар болсан, мынаны айт: тыйылсын да аяғын тартсын! Болмаса тек жазым болады бұжолы. Мен бүгінде бабымдамын. Біліп қойсын, сөзім сол... Эне, Әзімхан да келеді.

Әзімхан шығады, бәрі жапырласып амандастып жатады.

Kөрініс

Ж и р е н ш е. Е, жолың болсын, қарағым Әзімхан!

О р а з б а й. Мәнсөбің құтты болсын! (*Нарымбет, Тәкежан да соны айтысады.*)

Ә з і м х а н. Айтқаныңыз келсін! Жә, күйлерің қалай? Нарымбет, сен қалайсың? Осы жолы болыстыққа Шыңғыс сені айтады деп естідім бе? (*Оразбайға.*) Рас па?

Н а р ы м б е т. Е, енді әйтеуір, Әзеке, бұйырса, өзің де сәтімен...

О р а з б а й. Атайық деп тұрмыз...

Ә з і м х а н. Дұрыс, ендеше, ел де, елу басы да түгел десенші.

Ж и р е н ш е. Әй, шырағым-ай, ел шіркін ырыққа көнүші ма еді? Нениң түтелі болсын!

О р а з б а й. Абай тұрганда, түгелдік қайдада?

Ә з і м х а н. Немене, Абай әлі баяғысы ғой?

О р а з б а й. Абай елге іріткі сап, тағы бүлік басы

болғалы түр... Осы ұлықтың да не қарап жүргенін білмей кеттік.

Әзім хан. Ұлықты Абай туралы кінәлап не ғыласыз? Мен айтайын сіздерге, Абайды бастығы жандарал боп, өлердегі жек көреді.

Жиренше. Тілеуің бергір, сүйдеші.

Оразбай. Жарайды, шырағым Әзімхан, алдаразы болсын. Тіпті осы сөзің жетті де түрді, ендігісін өзіме қоя бер.

Әзім хан. Ойбай, ол баяғыдан солай ғой. Жалғыз-ак, қырда беделі бар деп жасқанып келген ғой. Ал енді қазірде нағыз беделі бар кісі Абай емес, басқа болғалы түр.

Оразбай. Ия, ол кім?

Әзім хан. Ол дәл осы өздерің билетін Керім... Ол осы жолы көп дүниені аралап, біржола биіктеп келген көрінеді.

Жиренше. Е, аралағаны Меке ғой.

Оразбай (*күліп*). Е, тәйірі, Меке жарықтық жақсы болғанмен, осы әлі өзіміздің Құшекпай барып қайтатын Меке ғой. Құшекбай тілеуің құрғыр сонда барғанмен де, әлі баяғы жун жеп, жабағы саңғыған Құшекбай көрінеді ғой. (*Күлкі*.)

Әзім хан. Жоқ, Керімнің жолы – бір басқа, тегі түп ниеттерің сонымен қабысар.

Керім шығады, амандаласу.

Kөрініс

Оразбай (*жұрт жабырлап Керімнің қолын алып жатқанда*). Ой, құдай-ау, Мекеден келіп пе еді деген осы-ау! Жас жігітті де көрі өруақтай тауап қылады екен-ау! (*Күліп амандаласады*.)

Керім. Ореке, көп жасағанды айтпа, көп көргенді айт деген. (*Күліп*.) От басында өзім бар, өзім барда кімім бар дейсің де тұрасың-ау, жарықтық... Жә, менің мынау Әзімханмен сіздерден бөлек біраз сөзім бар. Маган оңаша бере түрындаршы.

Әзім хан. Құп, Керім.

Немене?

К е р і м. Жә, ел қалай көрінеді?

Ә з і м х а н. Өзім де жаңа келдім. Естіп-біліп түрмyn. Оразбай елу басылыққа өткен көрінеді. Осы жолы, Абай туысқаның тоғытылар білем.

К е р і м. Өзімхан, мен әдейі сол жөнде асығып келдім. Ойнасан да саныраудың астына түспе деп, мен мына толты білем ғой, Абай сайлауда ұтылып, елдің аталы жақсысы жеңсе жеңе берсін. Бірақ Абайдың өз басы бізге керек, Абайды топтарыңа қосам деп көп жерде уағда беріп келдім. Түсінер болсаң түбін ойла, жаным, Абай жазым болып жүрмесін.

Ә з і м х а н. Келісіп те болғамыз жоқ! Бүйрық етесің ғой өзің тілті. (*Күледі*.)

К е р і м. Ол – бүл болса, тура сенің өз арыңа тапсыра-мын, ұктың ба?

Керім кетеді. Оразбай шыгады.

Kөрініс

О р а з б а й. Жә, не дейді? Не дейді мына Абайдың інісі? Өзі тіпті омырау ғой, байкасам.

Ә з і м х а н. Қатаң ниетің болса, оныңа қарсы болмас-пын дейді, Ореке. (*Күліп*.)

О р а з б а й. Уамай-ая, ат айналып қазығын табады. Білгемін. Шынымды айтайын, Тәкежанды болыстықтан түсіргелі отырғаным да осындағынан, осындай жалтағынан. Тек, Өзімхан шырағым, өлгіге енді менің ішімді ашпа... Кәне, үйге жүр. Ей, бастаңдар ұлықты!

Жиренше, Тәкежан Өзімханды ертіп кетеді. Оразбай Нарымбетті үстап қап.

Токта!.. Қол болмай – жол болмайды, білдің ғой?

Н а р ы м б е т. Ия, сүйтіп?

О р а з б а й. Сайлау өртөң. Бірақ істің бәрі бүгінгі тұндеғой. Әлгі жан аяmas жансерілерің қайда? Қазір бәрін әзір ұста.

Kөрініс

А б а й (*сөйлем келе жатады. Жүдеу, сақалы ағарған*).

Ұлы ұяда, қызы кияда жылтайды. Елеген кісі көрдің бе? Елді аятын кімді көрдіңдер? Ұлығы опка қамаса, жуаны жүт боп жалайды. Тағы бір аяmas қасты қайтіп қалайды?

Д ө у л е т. Ай, қарағым Абай. Осыныңды айт... Оразбай — арлан бәрі, Нарымбет — бөлтірік бәрі. Тағы баулыш қосайын деп жүр ғой.

О р м а н. Болыс боп ап, етіне қанды тұмсығын салайын деп жүр ғой.

А б а й. Тоқтамаймын, сөйлесемін анау ел басыларға. Сайллатпаймын Нарымбетті. Көкпай, бар, тілдесіп кел. Жиынына айтатын сезім бар. Менімен бір тілдесуге жайлары бар ма, жок па? Бар болса, бастарын қоссын. Бар, жауабын алып кел.

Керімді қоршап Көкпай, Баймағамбет, жай жігіттер шығады.

Kөрініс

Керім, Абай көріседі, амандасады.

А б а й. Немене, ұзак сапар шегем деп ең. Тоқырау жерің. Ақыр аяғы қажы боп шықтың ба? (*Күледі.*)

К ө к п а й. Керім Керім емес, қажекен бопты, Абай аға, енді мұның қолын ұстау да тәбәрік бопты...

К е р і м. Абай аға, қажы болғанмен де, Құпшекпай ғана болмаспын, басқа да ала келген сарқытый бар.

А б а й. А, солай ма? Оның не?

К е р і м. Ендеше...

Окшаулана береді. Көкпайлар кейін сырғып кетеді. Абай, Керім онаша.

Кейін ұзак, оңаша сөйлесерміз. Әзірше көрген жерде айтсам-ау деген бір жайым бар еді. Соны айтамын... Мен бұл жолы Сәйхіл исламды көрдім. Онан соң Түркия, Иран, Арабстан, Үндістан бар және Россия мұсылмандарының зиялышалары бар. Муфти бар, баршасын көріп, көп мәжілістес болдым.

А б а й. Тәнір-ай, жаңа қоныс тауып келді ма десем, баяғы сары жүртқа қонып кепсің ғой. Ойлайтынымыз халық қамы болса, ел көшіне дін жолы бір тар сокпак. Халық көші ендел жүрер кен өріс — ғылым, өнер гана жолы да. Ол қайда? Кімде? Соны тауып қайтады десем, қайта соған жат бол қайттым десенші! Бүйткенші, ал-ашық Tahılól айтып, тасбіх тартып келсөн нетті... Ел жөнінде менің құбылам — Меке де, шарық та емес, осы күнде батысқа көшкен.

К е р і м. Сіз шарықтың зиялышаларын — бәрін де тастап кеттіңіз осы. Менің даулы жерім...

А б а й. Мен Пушкин, Лермонтовтарды аударып журмін, ендеше. Халық Татьянаны Қызы Жібектей біледі, тындал көр.

К е р і м. Менің сүрелі сөзім осы...

Көкпай шығады.

А б а й. Немене, Көкпай, не десті?

К е к п а й. Жиылысып жатыр, келсін, айтсын дейді.

А б а й. Қазір барам, бара түр. (*Керімге*) Сүрелі сөздің аты сүрелі сөз ғой сол. Менің мұнда басқа бір міндетім түр. Ел міндеті.

Тұрады, Керім кетеді. Абай жүре бергенде, көлденең Тәкежан шығады.

Kөрініс

Т ә к е ж а н. Абай, тоқтاشы, сен қайда барасың осы?

А б а й. Немене, жиынға барам.

Т ә к е ж а н. Барма, тілімді алсаң — барма бұл жиынға.

А б а й. Оны қайдан шығардың? Барамын.

Т ә к е ж а н. Түсқандықпен, достықпен айтамын, барма!

А б а й. Татымсыз достық пен қасиетсіз туысқандықты мен өлдекашан ел қарызына құрбан еткем. Былай түр.

Т ә к е ж а н. Ендеше, мен де қарызымнан құтылдым. Қашан айттың деме! (*Жол беріп.*) Бар, бара бер!

А б а й (*тоқтаңқырап, ойланып қалады*). Не дейді осы?

Жүріп кетеді. Абай қатар үйлердің екіншісінен өте бергенде, қараңғыдан біреу шыға келеді.

1-к і с і (*көлденен тұра қап*). Қайт, қайт!

Абай сол жаққа жалтара береді.

2-к і с і. Бас көзінді... Бас!

Абай кейін шегіне бергенде, арт жағынан үш-төрт кісі шығады.

Д а у ы с т а р. Қапта, қапта, жой, жой көзін!

Бер жақтан Көкпай шыға келеді.

К ө к п а й. Абай аға, Абай! (*Жауларды көріп.*) Жоғал, бұл кім?

Тап береді. Сол кезде бірінші үйдің тасасынан Нарымбет жалт етіп шығады. Көкпай шоқпарымен салып жіберіп, қалпақтай түсіреді. Қамап түргандар осы белгімен Абайға тегіс қамшы, шоқпар көтеріп алғып, жабыр-жұбыр сатырлатып жабылып кетеді. Абай құлаап түседі.

Үйқы-түйкы. Орман, Дәulet, Көкпай жүгіріп шығады.

Д ә у л е т. Абай! Абай! Қарағым!

Үмтүлады, айғай. Жаулар бұларға да жабылып сабап жөнеледі.
Төбелес. Өлі үйқы-түйкы. Керім жүгіріп шығады.

К е р і м. Масқара, сүмдық! Тоқтат! Тоқтат!

Мылтық асырып атып-атып жібереді. Жаулар қашып кетеді. Керім, Көкпай, Дәулеттер үнсіз жаткан Абайдың басына үніліп қалады. Бергі жактан бір шеттен Оразбай, Жиренше жүргіріп шығады.

Көрініс

О р а з б а й. Бөлем, артың не болса о бол... Талайдагы шер-шерменім жазылды ма?! Я, әруак! (*Мес жүгіріп келеді.*)

М е с. Ойбай, Ореке, сақ бол. Халық естіп, біліп қапты. (*Артына қарап.*) Әне келеді. Қаптап келеді... Қаш!

Ж и р е н ш е. Ал кеттік... Қаш, жөнел!

Қашып жөнеледі. Керім, Ормандар Абайды көтеріп бері алып келіп жатқызыады, халық кеп қалады.

Д а у ы с т а р. Бұ не? Не болды? Сүмдыш-ай! Абайға қол тигізген қандай жауыз? Не сүмдыш? Не деген сүмдыш? Салагаң кеткір кім өзі, қайда сол көпір?

О р м а н. Басқан ізінен садаға кетіндер! Оразбай ит, Нарымбет жауыз! Қайда? Қайда?

Д ә у л е т. Уай, халық! Осы Абайдан... осыдан аяп қалған жанды да жан дейміз бе? Ұста, сой, тегіс қапта!

Халық: “Қапта-қапта, өлтір, өлтір”, – деп шулап қуа жөнеледі. Қарлығаш, Ажар жүтіріп шығады. Ажар Абайдың басын құшактап жығылып.

А ж а р. Ағекем, жалғызым!

Орман сабап отырып, Әзімханды сүйреп алып шығады.

О р м а н. Тіпті ұлық болмай, құдай болып кет! Бөле басы – мынау ит!

Үрүп-үрүп жібереді. Әзімханның қалшагы үшіп кетеді. Омырауы талқан болған бірінші болыс жүтіре шығады.

Көрініс

А б а й (*бұл күнде қартайған. Мағышты қоріп қасына келіп құшақтап*). Мағыш қарағым, өлген адам өткен жан, бүгін менің де жүрегімді қанғып еді. Сені уатып, сені жұбатқандай боп, бір азырак сөз жазып ем. “Шыны сорлы мен-дағы, Мағыш байқап қараса” деп ем сонда. Жүрші, тым құрмаса, соны оқып алданыш етші.

Ертіп бара жатқанда, есік ашылады. Көнілденіп сөлем беріп Керім кірелі. Қыскы киімін шешіп қақырынып, сыланып жатады.

А б а й (*Керімді қоріп*). Қазір.

Кетіп қалады. Керім Әйгерімдермен амандастып, коржынынан жаңа кітаптар алады. Омырауында алтын сағат, киімі кербез. Абай қайта шығады.

К е р і м (жанә *кітаптарын Абай мен Мағауияға беріп жатып*). Міне, Абай аға, мінеки, Мағаш! Менің жазғандарам мәтбуға бетіне шықты. Байғазы тағындар.

А б а й. Қайда басылған? (*Кітапты қарап отыр.*)

К е р і м. Қазанда. Айтып ем ғой ислем ғаламының шебі тұтасады деп.

А б а й. Не дейді бұл кітабың?

К е р і м. Кітабым сол қауымымың нұқтай назарын фаш етеді. Мәслегіміз — бар мұсылман ғаламын бір тудың астына жиу. Біздің дін қарындастардың таң шағағы атып келеді. Бұрынғы Әмирул Мусими... Әмирул Мусимині замандары хатта Шыңғыс, Темір замандары енді алыс емес. Қазір біздің қауым Қазан, Уфа, Оренбург, хаттаки Петарда да бар. Истанбул, Мысыр, Таһран, Мәкке, Мәдени һәммәсі де осы туды көтеріп отыр. Ел қамы, ел басшылығы деген енді осы жолдағы зиялыштар қолында ғана болмақшы.

М ағ а у и я. Өзіңнің, тіпті “хаттө, сәттө” деп, білігі тозған арбаның дөңгелегі құсан, тілің нағып бүрмаландан кеткен?

А б а й. Өзі дүние танып болмаған бишаралар елді адастырады десенші.

Д о л г о в. Тұғандарым, достарым! Патшалық тақтын сілкінеттің күн тақау. Кейін барын да айтармын саған, Абай аға, саған айтам. Сол күнге өзірлен, халқынды өзірле, енді күнің туып келеді.

А б а й. Қымбатты досым Федор Иванович, көзім жетті, бәйшешегім суалды деп ем, жан тамырыма қан жүгірттің фой.

Д о л г о в. Неге жүдейсің?

А б а й. Қайтемін! Жаңа мына Керім екеш Керім де сенің кітабың басылмайды, сенің қауымың жоқ, сенің сөзің ұмытылады деп отыр еді.

Д о л г о в. Ой, аита берсін! Қөрмейтін кісі түйені де көрмейді. Мен айтайын, осы жолы бір нәрсеге қатты қуандым. Жолшыбай осы нашар, жыртық, лашық, бекет үйлер бар фой, соның көбінде бала болсын, кәрі болсын сенің өлеңдерінді бірі оқып, бірі әнге салып жатқанын естідім. Ғажап қуаныш қой. Сен үшін тіпті өзім де мақтандым. Бір жерде “Татьянаны” айтқандар болды.

А б а й. Сықырлаған қыс ортасында, жарқыраған жазым қайта келгендей болды-ау, Федор Иванович! Әбдірахман, Айдар — бәрінің тірі күні — жағасы жайлау ракат күнім еді. Уайымсыз-қайғысыз, шыбынсыз бір жазым еді. Соның бір сағатын болса да қайта оятып, өзіме қайтарып бергендей болдың-ау!

Осы кезде “ұлықтар” деген дауыс естіледі. Сау етіп полиция кіреді. Әйгерімдер Абай бөлмесінде, ауыз үйде Ажар, Қарлығаш, Мағынн.

П о л и ц м е й с т е р. Ибраһим Құнанбаев кім?

А б а й. Мен.

П о л и ц м е й с т е р (үйдегілерге). Встать!

А б а й. Ақырма! Ат корада тұрмын деп пе ең? Тұрмаңдар!

П о л и ц м е й с т е р. Молчать, смирино!

Д о л г о в. Қайда кеп тұрганынды білемісің? Кімге кеп тұрсың? Сен тең бе едің Ибраһим Құнанбаевичка?

П о л и ц м е й с т е р. Я, сіз кім боласыз?

Д о л г о в. Ұят! Халқым үшін, орыс халқы үшін, сендердің әдепсіздіктерің үшін мен үяламын.

Солдаттың бірі бастығына сыйыр етеді.

П о л и ц м е й с т е р. Ия, орыс халқының жалған корғаушысы, сіз кімсіз? Паспортыңыз?

Д о л г о в. Мен — Долгов.

П о л и ц м е й с т е р. Э, сіздің осында болатыныңызды біз білгеміз, сіз де керексіз, анау үйге шыға тұрыңыз. (*Долгов Ажардың қасына келіп сойлесе бастайды.*)

П о л и ц м е й с т е р (*Абайға қағаз берін*). Тінтеміз!

А б а й. Ал тінд.

Полиция тегіс тінтуге кіріседі Бір-екеуі Ажар бөлмесіне шығып, сондағы сандықтарды актарып, нәрселерді шығарып жатады. Осы үйдегі тінту үстінде баяғы Керім лақтырып тастаған у сауытын бір солдат сандықтан алып қарап, жерге тастайды.

Д о л г о в (*Ажарға жақындаған, ақырын*). Ажар, мен анығын ести алмадым, Айдардың науқасы не еді, неден кайтыс болды?

А б а й. Науқасын білмедік. Білмеген қалышта қалдық қой, Шодыр!

Д о л г о в. Қалай ауырды, қашан ауырды?

А ж а р. Тойдан кейін, өзің кеткен күннен кейін он күннен соң-ақ жығылды гой, марқұм. Ылғи ішім деп, ішін тырналап жатты. (*Сөйлесін отырады.*)

П о л и ц м е й с т е р (*Абай үйін тінтиң болып*). Жә, жазуларыңыз қайда?

А б а й. Оны қайтесіз?

П о л и ц м е й с т е р. Жиямыз да алып кетеміз.

А б а й. Менің жазуларым өзімде емес, өзгеде.

П о л и ц м е й с т е р. Өзге деген кім? Біз бәрібір табамыз да жоқ қыламыз.

А б а й. Өзге деген халық. Менің өлеңдерім халықтың аузында. Бар да, жинап алып кет. Жинап алу қолыңнан келсе, жоқ қылутың қашпас.

П о л и ц м е й с т е р. Ал мына кітаптарды! Біз бәрібір табамыз, жә, жүріндер.

Д о л г о в (*Ажарға*). Не дейсің? Содан гой, япырау, бүл қалай?

А ж а р. Ия, оны немене?

Д о л г о в. Уланған ғой! Жаным-ау неден, астан ба?
Әлде уланды бұл?

А ж а р. Уланған? Куатым, Айдар!

Жылайды, Долгов Абай бөлмесіне кіреді.

А б а й (*Долговпен құшақтасып, сүйісін*). Ең алғаш дүниеге көзімді ашқан достарым ең, Михаэлис екеуін алысты жақын етіп кеп ең. Нелер ықылым замандар мен халықтардың нүр сөүлесі, құт қазынасын ой қиялымен аралап танысқанымда, ішімнен әрқашан екеуіне алғыс айтып жүруші ем... Әурешілік өмірімнің ай-кундік жұбанышы болса, соның бірі сендердің достығың еді. Орыс халқының адал ұлы едің. Енді қайтып көріsem бе, жок па? Бакыл бол, досым! (*Қайта сүйеді.*)

Д о л г о в. Абай ага, неге? Көрісеміз. Әлі талай жақсы жайлауда ұзак рақат күн кешеміз, қош, қош!...

Асыға кетеді. Жым-жырт.

Қ а р л ы ғ а ш (*Ажарға кеп*). Түү, құлқының құрғырлар, астан-кестен қылды гой. Шодырга, керек десе, дәм татқыза алмай да қалдық. Өзі біртүрлі куанып, жайнап кеп еді. (*Сауытты қөріп.*) Өй, Ажар, батыр-ау, мынаны қара... Бұ қайдан шықты?

А ж а р. Тінткенде алып таstadtы ғой. Мен бұны... Өзіміздің той күні үйден тауып алып ем, кімнен қалғаның да білмеймін.

Қ а р л ы ғ а ш. Өй, осыны мен бұрын көріп ем ғой?

А ж а р. Кімнен көрдің? Ненің сауыты өзі?

Қ а р л ы ғ а ш. Ишінде дәрі бар деп еді... Батыр-ау, бірақ кімнен көрдім осыны

А ж а р. Дәрі?.. Дәрі?.. Жә, қайдан көрдің, кімнен көрдің? Айт, айтшы, кімнен көрдің?

Қ а р л ы ғ а ш (*Ойланып*). Құлқының құрғыр, құ басым, кімнен, кімнен көрдім осыны, ө? (*Ойланып қалады.*)

К е р і м (*Абайға*). Абай ага, осындан бір ауыр сағатта қол созайын тағы да! Жеке кетпей, келсенізші қауымға. (*Абай үндемейді.*) Дүние — ұлken қөл, заман — соққан жел, алдыңғы толқын — ағалар, соңғы толқын — інілер деген өзіңіз

емес пе едіңіз? Жаңа бұынның жаңа толқыны, өзгеше толқыны келе жатқанын қалай көрмейсіз осы?

А б а й. Керім, Керім! Шынымен жаңа бұынның жаңа толқыны келе жатса, оны мен көрер ем де, құщақ жайып құп алар ем ғой. Бірақ әр толқынның алдында көпірген көбік келе жатпай ма? Толқын үнсіз келе жатса, көбік шу көтеріп, даурығып келмей ме? Бірақ толқын алға баса беріп, көбік жарылып, тозып бітуші еді ғой. (*Жым-жырт.*)

А ж а р. У! Айдар, жалғызыл! Шодыр! Не дедің? Бәсе, жүргегінен құдік кетіп пе еді? Жә, кімнен, кімнен көрдің бұл тасты? Осында бір пәле бар ғой. Пәле осында ғой! Кайдан келген кесір ең, қураган мылқау суық тас! Дұспан тас, кімнен келдің? Әзімхан, Әзімхан ба? Жоқ, “ізде, мен емес, ізде” демеп пе еді?

Анау үйден Керім шыға береді. Ажар үмтүлыш.

Керім, Керім, осы мына сауытты сен танисың ба?

К е р і м (*сескенін*). Жоқ, қойшы қайдағыны!

А ж а р. Шын айтамысың?

Қ а р л ы ғ а ш. О-о, таптым! Ойбай, бұл Керімнің сауыты ғой?

К е р і м. Ой, не сандалып тұрсың?

Қ а р л ы ғ а ш. О-о құлқынын... Қайнам-ау, әлгі Ажар мен Айдардың тойы күні қолымнан жұлып алман па едің! Не деген үмытшақ едің?

К е р і м. Ой, ол басқа сауыт, қойшы әрі ентелетпей.

Қ а р л ы ғ а ш. Жоқ, жоқ, құдай төбемнен үрсын, дәл осы сауыт!

А ж а р. Болды, тоқтат! Жүр, екеуің де мына үйге кірші! Жүр деймін!

К е р і м. Бұ нағып басымды қатырып жүр осылар?

Бөрі кіреді.

А ж а р. Абай ага, кеше гөр, киналып отырсың, білемін. Бірақ қайтейін, дертіңзге тағы бір дерт жамалды ғой. Мен сорлы жүргегімді жеген жегі құртты таптым ғой.

К е р і м. Не дейді, не деп түр осы?
А ж а р. Бөлме, Керім, сөзімді, болме енді! Айдар өлерден бұрын еті теңбіл-теңбіл бол кетіп еді. Долгов жаңа сұрай келіп, уланған екен деді.

Ә й г е р і м. Сүмдық-ай, не дейсің, қарағым?
А ж а р. Мінеки, енді мына сауыт, мынау тас барды ашып түр.

К е р і м. Сандалып не деп барасың?
М а ғ а у и я. Ей, Керім, тоқта!
А ж а р. Ал, осы сауыт дәл той күні мына Керімнің, тап мынаның қалтасында екен, Қарлығаш сол күні көріпті. Жалғызымы, жарым Айдарым! (Жылайды.)

К а р л ы ғ а ш. Рас, қалтасынан, қалтанған көргем, жүзіқара! Астапыралда-ай, не дейді?

К е р і м. Тоқтат! Не шатасып тұрсындар өздерің?
А б а й (Керімге). Догар! Өшір, лағнат, үнінді! Жауызға еткен жақсылық, суга жазған сертпен тең! Адалыңды арам етіп кепсін ғой, залым! Сенің жүзің тамұқтан бетер қараңғы. Тұғаныңың етін жеген сен жауызың! Бұл күннің қабаны сен, жоғал қөзімнен! (Толықсын.) Айдарым, бауырым! Арманым!.. Ашылмай кеткен арманым! Қандай қайғы еді, неткен ауыр шер еді.

К е р і м. Аллай, жазықсыз едім ғой!
М а ғ а у и я. Аузында алла, қолында қан, сен итке сенген досынның қаны! Сен тас жүрек, қара жын, кімді аяйсың? Кімді зарлатпайсың? Сатарсың, бүтін бе, ертең бе – сатарсың әлі талайды. Байла! Ұста! Так мойнына арқанды. (Үмтүліп.) Өлтір жауызды!

Әйгерім Керімді сүйреп әкетеді. Сол кезде үмтүліп келе жатқан Магауияның тамағынан қан саулап кетеді. Ықылыш атып қалады.

Лағ-нат!..
А б а й. Қан, қан кетті ғой. Магашым, не болды? (Құшактан отырып қалады. Магаштың аузынан қан ақтарылып жастыр.)

Ә й г е р і м (Керімге есікті нұскап тұрып). Күшік асырап ит еттім, ол балтырымды қанатты деп еді Абай, сол жауыз сен бе едің? Жүзің күйгір! Шық, жүзің күйтір! Лағнат қамытын киіп шық, кет маңымнан! Ер болсаң өл барып, жөнел!

Керімді күп шығады. Мағашқа барлық жұрт төніп кеп қалады.

А б а й (*киналып отырып*). Ей, сорлы заман, менен аяған
қай қастығың қалды? Мен ішпеген у бар ма? Жүргімді көрші –
міне? Жарадан сау жер қалды ма? Мұнша ғазап шеккендей
не жаздық, не ғайбабым бар? Көп көргенің шер кеуденің
әлсіреген тынысы ма? Қасиетті түндер ме? Түннен бетер
жұтатқан бейуағы ма өмірімнің? (*Мағашты құшақтан,*
курсініп.) Қалай? Қалай? Айтсандаршы, не боп кетті Маға-
шым? (*Қанды көріп.*) Қан, қан ба? Әлі де тоқтап болмаған
жүргінің қаны ма?

Ш Ы М Ы Л Д Ү К

Kөрініс

Сахна сол екі бөлме. Ауыз үйде жүрген Ажар, Мағыш, Қарлығаштар,
еркектер. Төр үйде төсекте Абай жатыр, әл үстінде. Қасында Әйгерім,
Кекпай. Мезгіл жазғытурым, терезелер ашық. Ар жағынан алқаракөк
бел көрінеді.

Т ө к е ж а н (*кіріп келіп*). Тіл қатты ма, тым құрмаса,
арыз айта бір ауыз тіл қатты ма?

Ә й г е р і м. Жоқ, үнсіз сөніп барады.

К ө к п а й. Көп күн болды... тыйылды ғой бар сөзден.

Т ө к е ж а н (*Абайға үніліп*). Қарағым Абай, естимісің?
Бөтен дүниелік болайын дедің бе? Заманым не боп барады?

А б а й. Ез күнде өледі... Машығынмен кетерсін, нең
кетті?

Т ө к е ж а н. Абай бауырым, кеш мені. Қолымыздан ел
кете ме дедім ғой. Елмен болам деп адастым ғой, кешіп
кетші.

А б а й. Ел кім? Ел сендер ме едің?

Баймағамбет, Зейнеп кіреді. Абай белгі етіл шакырады. Зейнептер екі
жағынан отырады. Абай Төкежанды нұскап.

Ел осылар ма еді? Өткен үшін үялар, болашақ үшін
қорқар шағың болмап па еді? Кешегі Айдар... Бүгін мен...

Бет топырағым ішіне тікен тастайын деп келдің ғой, бірақ уытын қайтарар басыртқысы болмаса, у қауіпті. Туар ертең жаңа жыл... Келер ертең жаңа төл... Ол сенің жасағына шықпас... Лағнат оқыр сендерге... Сол лағнат алды болсын, бар! (*Кольмен Тәкежсанға шық деген белгі етеді.*)

Т ә к е ж а н (сөлк *etin*). Абай... Ойпырмай, кешпедің бе?

Ә й г е р і м (қиналып). Абай, жаным-ай, ағаң ғой.

А б а й. Ең акырғы сағатым... Соңғы ғана тынысым ғой... оны достарыма... (*Зейнеп, Баймагамбет, Кекпайларды құшақтағысы келгендей, бірақ әлсіз; аналар құшақтайды.*) Достыққа берем, дүшпаным емес, еліме, еліме берем, бар!

Т ә к е ж а н. Сұмдық-ай, кешпеді деген не? (*Ketedi.*)

А б а й. Алдында күн... Өзгеше жарық нұрлы күн... Міне-міне, анадан туып дүниеге алғаш көзімді ашқандай көргенім осы... дәл осы нұрлы күн болса керек еді... Аты “тіршілік” болса керек... Қандай тыныштық, қандай нұр! Иә, елім мендік емес пе, Зейнеп, Бәкे?

З е й н е п. Елің, елің сенің қасында! Үйде ауылың ғана емес, үйелменді елің бар, қалын қазақ қарындас — бәрінің де зор тілеуі бір өзіннің басында, қадірлім! Абай жаным!

Б а й м ағ а м б е т. Еліңнің жақын-алысы, жасы мен көрісі, келгені мен келері, талай үрпағы жаңылмастан жад етер сенің атынды!

А б а й. Сәлем... сәлем дендер соларға, сәлем дендер, достарым! (*Aқырындан үзіле береді.*)

З е й н е п. Қош, қош, енді! Топырағың торқа болсын, жарықтығым Абайжан! Тірлігінде досым деуші ең. Сен жоғында жоқшынмын деп айтамын. Сен сөзімнің басы едің, мен шебінде нөкерін ем, қанды ауызды жолатпаспын қабырғына, шыракшынмын!

Х а л ы қ д а у ы с т а р ы (ауыз үйден осы үйге тегіс келеді).

— Қайран аскар алышым!

— Талмай жанган шырағым!

— Қайран ағатайым! Абай аға!

— Қайран аға, қайда кеттің?!

Жұрт тегіс тізе бүккен күйде.

Ш Ы М Ы Л Д Ы Қ